

TALMUD'DAN REFORM'A*

Yazan: Jean SERVIER

Çev. : Prof. Dr. Sadık KILIÇ**

ÖZET

Genelde Batı toplumu, özeldyse Kilise için bir dönüm noktası olan mühim olaylardan birisi de, Reform'dur. 15. yüzyıla değin skolastik ve dogmatik durağanlığı; dinî kutsallık ve siyasi dokunulmazlık zırhı içinde gömülü duran Kilise, bir başka ifadeyle Papalık, çeşitli ekonomik, siyasî ve ilmî – entelektüel etkenler sonucunda, sarsıcı, bir o kadar da kalıcı derin izler bırakan bir gelişmeyle karşılaşır.

Bu, Kitab-ı Mukaddes'in yorumunu Roma Kilisesi'nin tekelinden kurtaran; 'dinî metni', aydınlanmacı felsefe ve bilimsel gelişmeler ışığında, çöşkulu bir iç dindarlık ile Tanrı rızasına dayalı ahlâk bilinciyle dopdolu olarak yeniden yorumlamayı amaçlayan bir girişimdir, yani Reform...

Anahtar kelimeler: Skolastik, dinî metin, aydınlanmacı felsefe, yorum, iç dindarlık, reform...

ABSTRACT

From Talmod to Reform

The one important phenomenon for the western society generally and the Church especially is the Reformation. The Church, by another state the Papacy which was buried in armour plate of religious and politic immunity, it's scholastic and dogmatic stability up to XV. century, faced to a development remained depth tracks because of different economic, politic, scientic-intellectual factors. This, namely Reformation rescued the interpretation of the Holy Book from monopoly of Roman Church and aimed reinterpretation the sacred texts in light of the scientic and philosophic development in an inner exciting piety.

Key Words: Scolastic, the sacred text, philosophy of enlightenment, interpretation, inner piety, reformation.

* Fransızca'dan çevrilmiş olan bu yazı, "Du Talmud a La Réforme" başlığıyla, *Histoire de l'Utopie [Ütopyanın Tarihi]*, Jean Servier, Gallimard, 1967 isimli eserin 87-113. sayfaları arasında yer almaktadır. Sonunda (çev.) kısaltması yer alan dipnot açıklamaları tarafımızdan yerleştirilmiş olup, metin içindeki vurgular tarafımızdan yapılmıştır. [Sadık Kılıç].

** Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı

Ren Vadisi, Pfaffenstrasse, yani Papazlar Sokağı olarak adlandırılmaktaydı, öylesine ki, bu vadi, çoğu zaman, zengin kütüphanelerle tezyin edilmiş çok kalabalık manastırlarla kuşatılmaktaydı; bu kütüphaneler, tek düşüncesi, Hıristiyan îmanını, kendilerini kamçılayarak riyazet yapan rahipler ve haçlıların elinden kurtarmak olan uzman kimseler tarafından yönetilmekteydi.

Doğunun mallarını Flandre bölgelerine [Kuzey Denizi kıyısındaki Fransa ve Belçika bölgeleri] ve Kuzey Denizi'ne doğru çekmiş, bu nedenle de Akdeniz'in yerini almış olan aynı su yolları, kıyılarında büyük Alman Üniversitelerinin ortaya çıktığını görür: 1348'de Prag, 1365'de Viyana, 1386'da Heidelberg, 1388'de Cologne, 1392'de Erfurt ve 1442'de Bavyera'da da Wurtzburg...

Görmeye, incelemeye, okumaya, mukayese etmeye boş zamanı olan insanlar burada birbirleriyle buluşurlar: birbirlerine yabancı, ama bununla birlikte aynı kutsal metinler üzerinde tefekkür eden yabancı adamlar...

Zira, İbranca metin içinde bazı Hıristiyanlar tarafından sadece Kitâb-ı Mukaddes (Bible) okunmakla kalmaz, fakat o çağın uzmanları, gelenek veya *Kabbala*¹ olarak görülen, başka bir yönden de kutsal metinlerin eleştirel bir incelemesi durumundaki çok zengin bir felsefeyi hayranlıkla keşfederler...

¹ "*Kabbala*": X. Yüzyıldan itibaren Ortaçağ Yahudiliğinde çok yaygın olan ve müteakiben, Hıristiyan dünyada da çok büyük bir şekilde yaygınlık kazanan [Yahudi] mistik sistemi... "*Kabbala*" sözcüğü, 'gelenekle alınmış öğretileri işaret eden İbranice *Kabbalah* kökünden gelmektedir. Nitekim eski Yahudi edebiyatında da, Tevrat hariç, vahiy edilmiş her öğreti hakkında kullanılmaktaydı. Ama, nihai olarak, bazı Batınî eserlerin kapsadığı gizli öğretiler bütününü gösteren bir terim haline geldi: Bu Batınî eserlerin en önemlileri ise şunlardır: Rabbin Akiba'ya atfedilen "*Yaratış Kitabı*" (*Sepher Yetzirah*) ve onun bir çağdaşı olan Siméon ben Jochai'ye atfedilen "*Işık Kitabı*" (*Sepher ha-Zohar* veya, çok kısaca, *Zohar*). (...) Nisbeten geç olarak sistemleştirilmiş olmasına rağmen Kabbala, daha önce *Essenienler*'in de kendisinden etkilenmiş olduğu bütün Yahudi irfan anlayışının (gnosticisme) varisidir. Kabbalistik öğreti, Ulûhiyetin tabiatını, ilahî yayılışları (émanations) veya *Sefirotlar*'ı, meleklerin ve insanın yaratılışını, onların gelecek yazgılarını ve vahiy edilmiş yasanın gerçek doğasını kapsamaktadır. Kabbala teolojisi panteistiktir: her şey, akıl ermez Ulûhiyetten çıkar. (...) (Pike, Royston Pike, *Dictionnaire des Religions*, PUF., Paris, 1954, s. 183); .. ilahî sudurlardan, bazen tenasühten bile bahsedilmektedir. Allah ile dünyevî varlıklar arasında kat kat nur felekleri; her insan, her varlıkta ilahî nur kıvılcımları vardır. Tevrat'ta uygulanan tevil şu kelimelerden anlaşılmalıdır: "*Tevrât'ın, adı kelimeler ve Profan hikâyeleri ihtiva ettiğini iddia edene lânet! Gerçekten onun her kelimesinde derin bir sır gizlidir!*" (Annamarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Kırkambar Yayınları, İstanbul-1999, s. 274-275). Çok sonraları ise, Hıristiyan ilahiyatçılar da, Kabbala'nın, İsa'nın Tanrılığine ve Hıristiyanlığın diğer temel esaslarına bir delil sağladığını savunmuşlardır (Pike, s. 184). Kısaca belirtmek gerekirse, "kısmen Tanrı tarafından Musa Peygambere verildiğine inanılan bir sözlü geleneğe, kısmen de gelişmiş nümerolojiye dayanan ezoterik [çösel, Bâtını] bir Yahudi mistisizmi..." (Colin A. Ronan, *Bilim Tarihi*, çev. Ekmeleddin İhsanoğlu-Feza Günergun, Tübitak Yayınları, 2003, 308). "*Kabbala*" hakkında daha geniş bilgiler için bkz. Arzu Cengil, *Kabbalah-Yahudi Gizemi*, Ayna Yayınevi, ikinci basım, İstanbul-2003. (çev.)

Avrupa'nın, Üniversite merkezleri haline gelmiş olan büyük ticarî merkezleri, aynı zamanda yoğun bir Yahudi kültürün de yayılma noktalarıdır. Kuşkusuz, hepsinden önce, Akdeniz'e açılan Provence ve İtalya şehirleri: Marsilya, Arles, Montpellier, Narbonne, Cenova, Piza, Venedik, ama aynı şekilde ve özellikle de Akdeniz'in İslam tarafından kapatılmasından sonra, hızlı gelişmelerini Flandre ve Ren bölgelerinin bolluk içinde olmasına, Vikingler tarafından açılmış yollara borçlu olan Kuzey'in endüstri şehirleri... Rouen, Evreux, Paris, Troyes, Provins, Worms, Würtzburg, Nurnberg, Augsburg, Colone ve Prague da, Akdeniz'in bütün zenginlik ve düşüncesini kendilerine doğru cezbettiler..

Buralarda, geleneğe bağlı bazı ortamların muhalefeti yüzünden, yenilikçi eğilimleri bakımından giderek kuvvetlenmiş, hususi bir edebiyat gelişir: *Tosafot*'lar² veya, İncil, *Talmud*³ ve *Mişna*⁴ hakkında, üstatlarla öğrenciler arasındaki tartışma tutanakları... *Bu edebiyat genel olarak belli bir saygınlık da görür, çünkü o her şeyden önce, dinin sıkı bir biçimde gözetilmesinden hiçbir zaman vazgeçmeksizin, çağın hayatını yaşama arzusuyla, Kutsal Kitapları güncelleştirmek, onları hayata uyarlamak arzusuyla canlı tutulmaktadır.* Bol ürün veren bir edebiyat; zira her yeni *Tosafot*, geçmiş yorumları karanlığa fırlatmaktadır; Rav Gershom de Sens, Fransa'da derlenmiş yirmi üç kitaplık yorumu bastırabilmiştir!..

² *Tosafot*: "*Tosafist* olarak adlandırılan bir hahamlar mektebine, XII. ve XIII. yüzyıllarda yapılmış olan '*Talmud Ebediyatı Yorumları*'. Bu yorumlar, diğer kenarında *Rashi* veya *Haham Rashi'nin Yorumu* bulunan metnin kenarında basılmışlardır" (Royston Pike, *Dictionnaire des Religions*, PUF., Paris, 1954, s. 307) (çev.)

³ "*Talmud*": Yahudi sivil ve dini hukukunun temel metni. İncil'i tamamlamakta olup, 700 yıldan fazla süren bir zaman boyunca, uzun çalışmalar neticesinde hazırlanmıştır. *Mişna* ve *Gemara*'yı içermektedir. Klasik İbranca yazılmış olan *Mişna*, M. 166'da Simon tarafından kodifi edilmiş olup, 63 madde ve 524 bölüm kapsamaktadır. "Ziraat, bayramlar, kadınlar (yani, 'nikah, ev hayatına dair talimat), zararlar (hukuk), mukaddes şeyler, taharet" olmak üzere, 6 kısımdan meydana gelir.. *Talmud*'un içerdiği *Gemara* ise, zaman ve mekanın değişimleri sebebiyle, *Mişna*'nın geniş bir yorumu olarak görünür.. Her ikisi de Aramice olan iki versiyon halindedir: *Babilonyalı Talmud (Babli)* ve *Filistinli Talmud (Yerushalmi)*...". Kısaca, "en geniş bir şekilde bütün şeraiti ihtiva eden, Yahudilerin hayatını tanzim eden eser" (Royston Pike, *Dictionnaire des Religions*, PUF., Paris, 1954, s. 298; Schimmel, Annamari, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 278). (çev.)

⁴ "*Mişna*": Yahudilerin sivil hukuk ile dinî hukuk metnini oluşturan büyük derleme... *Talmud*'un en büyük bölümlerinden birisi... Elli yıl boyunca Filistin Yahudilerinin lideri olan Rabbi Judah Hannasi'nin (135-219) çalışmasına dayanır... *Mişna*, İbn Meymûn gibi çok muahhar bazı müelliflerin geniş yorumlarına konu olmuştur (Pike, *Dict. de Relig.*, s. 214). *Mişna*'nın "altı bölümü vardır: Ziraat, bayramlar, "kadınlar" (yani nikâh, ev hayatına dair talimat), zararlar (hukuk), mukaddes şeyler, taharet. *Mişna*, ilk defa 1492 [yılında] Venedik'te basılmıştır" (Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 276). (çev.)

Yahudi imanının bu yorumlarıyla, Théodose II. (401-450) ve Justinien (482-565) Kanun Derlemeleri'nin kenarında hukukçular tarafından yazılan yorumlar arasında, dışsal bir benzerlikten daha fazla şeyler vardır: aynı ruhtur onlardan çıkan, aynı arzudur; (dini) metinleri, günlük hayatın değişen emirlerine uyarlama arzusu... İşte bu hukukî gerçekçilik, Hıristiyan düşüncesi üzerinde hayli önemli bir tesir icra edecektir.

Kilise'nin iki yasağı ve iki kıyımı arasında Yahudi ve Hıristiyanlar sadece ekonomik hayatta değil, ama aynı zamanda ve hatta daha çok, İncil'in mükemmel bir anlamına ulaşabilmek için, manevî hayatın kavşağında bir araya gelirler... XII. Asrın başında, Abélard (1079-1142), Yahudi bir yorumcu olan Hugo Mezt Victor de Paris'nin, *Krallar Kitabı*'na verdiği bir açıklamayı zikreder ve bu münasebetle de, Rashi, Rav Joseph Karo ve Rashbam tarafından diğer parçalar hakkında verilmiş olan yorumlamaları zikreder. Onun öğrencisi Andréas, sık sık, arkadaşlarından *Hebraeus meus* [Benim Yahudim] diye çağırıldığı ve kendisini *Eruditissimus Hebrearum* [Bilgin Yahudi] diye nitelediği birisi tarafından verilen yorumları nakleder.

İncil'e dair bu yorumların iki önemli merkezi vardır: Auxerre ve Laon. Paris, XII. Yüzyılın ortasına doğru, bu edebiyatın bütün katolik dünyası için yayılma merkezini oluşturuyor gibidir. Aynı yorumlar, *Vulgate*'in⁵ farklı nüshalarının kenarlarında da bulunur ve aynı ruh, Kutsal Metin'in Hıristiyanî yorumlarını ve *Tosafot*'ları ilham eder..

Bunları yapanlar bilgili kişilerdir, aynı zamanda sıkça da, önemli girişimleri yöneten iş adamlarıdır veya Champagne hahamları gibi, *bizzat kendilerinin ilgilendikleri koyun sürülerine, yetiştirdikleri bağıklara sahip olan kimselerdir.. Bunlar aynı zamanda, hayatları ancak ilahî yasayı gözeterek bir anlam kazanan, dindar*

⁵ "*Vulgate*": Başlıca St. Jerome tarafından, IV. Yüzyılda, eski *Latince*, *İbranice* ve *Aramice*'den itibaren yapılmış olan Latince İncil çevirisi; *Vulgate* ismi ise, ('*vulgaire*: halka ait, yaygın' kelimesinin etimolojik anlamına bağlı olarak), bu çevirinin Katolik Kilisesi'nde yaygın olarak kullanımda olması sebebiyledir. Trente Konsili (1545-1563), onu tek gerçek nüsha ilan etmiştir... (Pike, *Dictionnaire des Religions*, , s. 320; *Petit Larousse Illustré*, Libraire Larousse, Paris, 1981, s. 1772) Sahip olduğu prestijin kaynağıyla ilgili olarak, "Trente Meclisi'nin kararıyla *Vulgata*'nın Kitab-ı Mukaddes'in bozulmamış bir versiyonu olduğu ilan edildi. *Vulgata*'nın Rheims'de basılan İngiliz Katolik versiyonunun önsözünde, Jerome tarafından düzeltilmiş, kilise tarafından korunmuş ve Trente Meclisi tarafından onaylanmış olan Latince metnin Yunanca metne göre daha doğru olduğu şeklindeki, bugün de Katoliklerce genel kabul gören tez savunulur" (Smith, *Preserved, Rönans ve Reform Çağı- Bir Sosyal Arkaplan Çalışması*, çev. Serpil Çağlayan, T.İ.Bankası Yayınları, İstanbul-2001, s. 120-121) (çev.).

insanlardır. Binlerce yıllık eski [kutsal] metinlerin günlük hayata uyarlanması, onlar için büyük bir amaç, hayati bir gerekliliktir.

Bu edebiyat, iki asırdan daha fazla bir döneme yayılan muazzam bir ortak çalışma, yani Fransa'nın, Almanya'nın, İngiltere'nin, Bohemya'nın ve Slav Ülkeleri'nin yüzlerce âliminin çalışmalarının neticesini tekrar ele alan ve onu veciz hale getiren gerçek bir külliyyât meydana getirmektedir. Yazarlar ise, münzevi kimseler değil, fakat çoğu zaman, etraflarında pek çok öğrencinin bir araya geldiği, sözleri dinlenen üstatlardır.

Diaspora'nın⁶ sinesinde iki akım ortaya çıkar: yenilikçi ve muhafazakâr... Gerçekte ise, aynı mümin düşüncenin iki tarzı, tek bir endişenin iki görünümü, yani bir yandan O [Tanrı]'ya hizmet için bu dünya hayatını yaşarken, O'nun yasasına da mümkün olduğunca daha iyi saygı göstermek...

Böyle bir davranış, bir yandan, îman için gerçek hiçbir faydası olmaksızın kısır kavgalar içinde bireyler birbirleriyle çarpışırken, aynı şekilde, içinde *Skolastik* tezlerin birbirleriyle karşı karşıya gelmiş olduğu Üniversite tarafından dar kalıplara sıkıştırılmış olan o zamanın entelektüel Hıristiyan dünyasında şaşkınlık yaratmayı başarır... Hıristiyan toplumun ortasında, kendini ibadete vermiş gerçek insanlar ve bilginlerse, bu dünya endişelerinin uzağında, Hıristiyanlık tarafından Batı'ya açılmış olan yeni yollara neredeyse hiç aldırmaksızın, manastırlara çekilirler...

Fakat, ilahî yasanın hukukî veçhesinin, onun günlük hayata uyarlanmasının, her biri yoğun bir mistik hayat yaşamakta olan *Baalei Hatosafot*, yani *Yorumcular*'ı coşturan mistik atılımla sürekli aşıldığı görülmektedir. Böylece, 1192'de öldürülmüş olan Rav Jacob de Corbeil, *İnitie* [Kendisine Gizli Bilgi Öğretilmiş Kişi] olarak çağrılmakta; onun yönetmekte olduğu cemaate de Sır Adamları Birliği denilmektedir. Yine aynı çağda Rav Samuel Bar Clonimus, Gizli Doktrin'in incelenmesi konusunda hususi bir kitap yazar: *Sepher Shaked* veya *Bademağacı Kitabı*... Spire şehrinde [Almanya], şu iki doktrini öğrenmek için, onun etrafında pek çok öğrenci bir araya gelir: *Yasa'nın Yorumları ve Gizli Patika*...

Fikirler ve kitaplar, Ren Nehri tarafından sürdürülen Büyük Danube anayolu tarafından birleştirilmiş bir Avrupa'da, evet, Karadeniz'in Asya'ya açılan bir pencere,

⁶ "*Diaspora*": Babil esaretinin peşinden (İsa'dan önce VI. Yüzyıl) Yahudilerin bütün dünyaya dağılmalarını göstermek için kullanılan terim; çok sonraları ise, İsa'dan sonra 70 yıllarına doğru Kudüs'ün düşmesinden sonra, yurtsuz vatansız kalan Yahudi topluluğunu göstermek için kullanılır olmuştur (Pike, *Dictionnaire des Religions*, s. 106). (çev.).

Rhone Vadisi'nin de Doğu'ya çıkan bir koridor olduğu bir Avrupa'da, imparatorlukların sınırlarını tanımaz, [aşar]...

Savaşçı ayınlar içinde kemikleşmiş olan feodal topluma paralel bir şekilde, tüccâr ve bilginler ile madrabazlar ve azizlerden oluşan tuhaf bir kitle: îmanları uğruna şehit olarak ölmeye her an hazır bir sürü adam da, su yolları üzerinden bu dünyanın bütün mallarını, Doğu'dan İskandinavya bölgesine çeker...

Şurası pek alâ muhakkak ki, o çağın Hıristiyan toplumunun düşününce unsurları kendilerini; *bir yandan rûhlarının o devredilemez payını Tanrı için muhafaza edip diğer yandan da, zamanlarının hayatını dopdolu yaşayan* bu insanlara, tuhaf bir şekilde yakın hissediyor olmalıydılar...

Böylece de, Kutsal Metinler üzerinde düşünmenin ve onları yorumlamanın bir saygısızlık olmadığı fikri yavaş yavaş ortaya çıkar; bilgili olduğu kadar samimi de olan bir düşünce adamının tefekkürü, [dinî] metinlerin eleştirisini, onların en eski çevirilerini ve Doğu dillerini yarım yamalak bilen bir Kilise Babası'nın yorumlarından daha değerli olur...

Pek çok insan, bu dünyanın malına mülküne hakim olarak ve bundan vazgeçmeyerek İsa'ya hizmet etmenin, Tanrı'nın şanını yüceltmek için daha etkili olup olmadığını; ondan yararlandığı için üzüntü duymaktan ve onu istemekten ötürü rûhun acı hissetmesinden, iyi bir idareci olarak yeryüzü zenginliklerini yönetmenin, rûh için de daha çok faydalı olup olmadığını sormaya başlar...

Şayet zaman içinde, insanî anlatımla yüklü bir sınır araştırılması yapılmak istenseydi, muhtemelen, Kuzey işgallerinden sonra, Avrupa'nın zinde kuvvetlerinin Akdeniz'den Kuzey ülkelerine doğru çekildikleri çağı tercih etmek gerekecekti... Hem de, Avrupalı gemiciler için pek kullanışlı olmayan Akdeniz yollarını İslâm ele geçirdiğinde de iyice kuvvetlenen bir akım...

Rönesans deyimi, Roland Mousnier'in de işaret ettiği gibi⁷, şüphesiz ilk defa, 1550'de Floransa'da yayınlanmış *Vies des plus excellents architectes, peintres et sculpteurs italiens depuis Cimabue jusqu'à notre temps* [Cimabue'dan Günümüze Kadar Yaşamış En Üstün Mimar, Ressam ve Heykeltıraşların Hayatları] adlı eserinde, *Georges Vasari* (1511-1574) tarafından kullanılmıştır.

Bu eleştirel sanat terimi tarihte muhtemelen sadece, mimari ve plastik sanatlarda, Antik Greko-Latin ifade biçimlerine yeniden sarılarak, Roma formlarının

⁷ Les XVe et XVIIe siècles, Paris, P.U.F., s. 14.

terk edilmesini gösterecektir!.. Bu Rönesans ismi, bir tarihçi tasnifi olmasından çok, [Kutsal] Roma sanatının üstünlüğünü bir cenazeye veya bir düşünce sürgününe dönüştüren bir değer yargısıdır.

Bununla birlikte, tamamen başka bir şey söz konusudur. Genel olarak kabul edildiğine göre, İtalyan Hümanizmi, Marsilio Ficino (1433-1499)⁸'nin, Pic de la Mirandole (1463-1494)⁹'nin de üyesi olduğu *Platon Akademisi*¹⁰'ni kurduğu ve Platon'un *Dialogları* ile Neo-Platonist yazarların eserlerini Latince'ye tercüme ettiğinde, Floransa'da doğdu..

Fakat, Mircea Eliade'in, "The quest for the 'origin' of religion" [Dinin Menşesi'nin Araştırılması]¹¹ başlıklı önemli bir makalesinde not ettiği gibi, bir detay dikkatimizden kaçmaktadır. Cosimo de Médici (1389-1464)¹², Marsilio Ficino'dan, Platon ve Plotin'in eserlerini tercüme etmesini istemişti¹³. Ama, 1460'da prens, çok sonraları *Corpus hermeticum*¹⁴ olarak adlandırılmış olan el yazmasını satın aldı. Ficino, *Poimandres*'nin ve diğer *hermetik*¹⁵ eserlerin çevirisine girişmek için Platon'u

⁸ Hıristiyanlığı, Tanrı'nın kendisini açmasının (*vahiy, revelatio*) bir şekli diye anlayan Marsilio Ficino'nun gördüğü en büyük iş, Platon'un eserlerini sağlam bir şekilde ve zarif bir dille çevirmesidir. Ficino'ya göre, "insanın ruhu Tanrı'dan türemiştir, ölümden sonra yine Tanrı'ya dönecektir; evren, en başında 'Bir-olan'ın, yani Tanrı'nın bulunduğu uyumlu bir basamaklar ülkesidir; evrenin bütün bağlantıları insan ruhunda toplanır, düğümlenir; bu yüzden insanda bütün evreni bilmek gücü vardır" (Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Bilgi Yayınevi, İkinci Basım, Ankara-1967, s. 235) (çev.)

⁹ Giovanni Pica della Mirandola'ya göre, "Astrologların ileri sürdükleri gibi, yıldızların insanın alınyazısı üzerinde bilinmeyen etkileri olamaz; gerçek olan, sadece tabiat kuvvetleridir; her şey tabiatın ilke ve formlarına göre oluşur; insan da karakteri ile alınyazısını, yıldızların şu yada bu durumda olmalarına değil, tabii bağıntılara borçludur; üstelik insan bir de kendi alınyazısının özgür kurucusudur; o, sadece içinde bulunduğu yüce evrenin bir yerini doldurmak için yaratılmamıştır. Tanrı'nın da bir benzeridir; kendine göre bir dünyası vardır, *makrokosmos* (büyük dünya) içinde bir *mikrokosmostur*" (Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, s. 236). (çev.)

¹⁰ Floransa'daki "bu Akademi, uzun zaman Platon üzerindeki inceleme ve araştırmaların canlı bir merkezi olmuştur: Platon'un bütün eserleri burada çevrilmiş, Skolastiğe ve aristotelisme karşı Platon'un savunulması burada yapılmış...tır" (Gökberk, a.g.e., s. 234) (çev.)

¹¹ *History of Religions*, vol. 4, no:1, été, 1964, University of Chicago.

¹² Floransa şehir devletinin başında bulunan ve Platon felsefesine büyük bir sevgi ve hayranlık duyan devlet adamı... (Gökberk, a.g.e., s. 234) (çev.)

¹³ Cosimo, "Marsilio Ficino'ya, dikkatini Hermetik yazılara çevirmesi için talimat verdi. Ficino, zamanın en güçlü entelektüellerinden biriydi; 1462'de, Floransa'daki Platon Akademisi'nin başına getirilmişti" (Ronan, *Bilim Tarihi*, s. 307). (çev.)

¹⁴ "... *Corpus Mermeticum* diye isimlendirilen kitap, M.S. 100-300 arası kaleme alınmış farklı türdeki bir yazılar koleksiyonudur. Gerçekte Hermetizm, çağın kültürel ortamından alıntılanmış astroloji, büyü ve simya bilgilerini içeren genel bir isim.." (Mircea Eliade-İoan P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, çev.Ali Erbaş, İnsan Yayınları, 1997, s. 116).

¹⁵ "*Hermetizm*": Hermès Tremegistus [Üç Kere Büyük]'a atfedilen ve Hermetizm olarak bilinen din-sihir karışımı fikirlerden oluşan mistik irfanî bir anlayış... Yunan ve Eski Mısır'da gözükmüş, etkisini yeni çağlarda da göstermiştir... Temelindeki felsefe bir tür '*gnostisizm*' idi; dünya ile insan arasında mistik

biraktı. Ki bu çalışma, Cosimo de Medici'nin ölümünden bir sene önce, 1463'de bitirildi.

Corpus hermeticum, Marsilio Ficino tarafından yapılan ve yayınlanan ilk Grekçe çeviri metni oldu. Bu detay önemlidir, der M. Eliade, çünkü Rönesans'ın, tarihçiler tarafından bilinmeyen veya ihmal edilen bir yönü üzerine yeni bir ışık tutmaktadır¹⁶.

[Çünkü], Cosimo de Medici ve Marsilio Ficino, *eski metinlerde, en eski vahyi* araştırıyorlardı ve onlar için, *Corpus Hermeticum*, hiç şüphesiz, değerlerinin Hermès Trimégiste diye çağırdıkları Mısırlı Hermes'in Sözü'nün bir 'aktarımı' idi.

bir iletişim kurarak, insanın kendi içindeki ilahî unsurları açığa çıkarabileceğini öğretmekteydi... Hermetik yazılar külliyyatı da, Tanrı'yı sezgi yoluyla anlamak ve kurtuluşa ermek için gösterilmesi gereken çabalar ile ilgiliydi... Gnose [ırfan, sezgisel yüksek bilgi], ona sahip olan kimseye, kendi gerçek benini ile ulûhiyyetin bilgisine sahip olmayı temin eder; böylece de ferdin yenilenmesini gerçekleştirir.. Bu muhtevada iki ayrı anlayış ortaya çıkar: maddi dünyayı, doğası sebebiyle kötü olarak değerlendiren düalist ve anti kozmik anlayış ile dünyayı, Tanrı'nın yansıması olarak gören akım..." (Pike, *Dictionnaire des Religions*, s. 148; Ronan, *Bilim Tarihi*, s. 308). Yunan Düşüncesi'nde ise 'Hermetizm', sonsuzluk ve sürekli değişim ilkesi bağlamında etkin olmuştur.. Çünkü, "Yunan dünyası sürekli olarak *apeiron*'un (sonsuzluk) çekiciliğine kapılmıştır. Sonsuzluk, *modus*'u olmayan şeydir. Norma sığmaz. Sonsuzluğun büyümesine kapılmış olan Yunan uygarlığı, özdeşlik ve çelişmezlik kavramının yanı sıra, Hermes'in simgelediği sürekli başkalaşım fikrini geliştirdi. 'Hermes uçucu ve iki anlamlıdır; bütün sanatların atasıdır, ama aynı zamanda hırsızların tanrısıdır-aynı anda hem *iuvenis* (genç) hem *senex*'tir (yaşlı). ..." (Umberto Eco, *Yorum ve Aşırı Yorum*, çev. Kemal Atakay, Can Yayınları, 2. basım, 1992, s. 39). Hermetik düşüncenin başlıca nitelikleri ise şunlardır: "1-) Her nesne bir giz barındırır; 2-) giz, başka gizleri gösterir; 3-) aşamalı hareket içinde nihai gize doğru gidilir; 4-) Hermes Trimégistos, kendisine *nous*'un görüldüğü bir rüya yada hayal sırasında 'aydınlanma'ya erer; 5-) *Nous* (fikirlere doğuran yeti-Platon), devingendir; 6-) ikinci yüzyılda *nous*, rasyonel olmayan aydınlanma, ...mistik sezgi yetisidir; 7-) Hermetik bilgi, Francis Bacon'u, Kopernik'i, Kepler'i ve Newton'u etkilemiştir ve modern nicelik bilimi, başka şeylerin yanı sıra hermetizmin niteliksel bilgisiyse diyalog içinde doğmuştur" (Eco, *Yorum*, s. 43-44; Ronan, *Bilim Tarihi*, s. 308-309). Bu yönüyle, Ortodoks dininin yaptığı gibi fiziksel evren üzerindeki çalışmalara da derin etkiler yapmıştır...(Ronan, *Bilim Tarihi*, s. 306). Diğer yandan, "(...) birçok post modern eleştiri kavramında sürekli anlam kayması fikrini görmek zor değildir. Paul Valéry'nin dile getirdiği şu fikir, hermetik bir fikirdir: Il n'y a pas de vrai sens d'un texte: "Bir metnin kesin bir anlamı yoktur!". *Science de l'homme et tradition* [İnsan Bilim ve Gelenek s.k] adlı kitabında Gilbert Durand, tüm çağdaş düşüncenin, pozitivist mekanist paradigmaya karşıt olarak, Hermes'in yaşam verici soluğundan beslendiğini öne sürer; bu görüşüyle ilgili olarak belirlediği bağlantılar listesi, üzerinde düşünülmeğe değer bir listedir: Spengler, Dilthey, Scheeler, Nietzsche, Husserl, Kerényi, Planck, Pauli, Oppenheimer, Einstein, Bachelard, Sorokin, Lévi-Straus, Foucault, Derrida, Barthes, Todorov, Chomsky, Greimas, Deleuze..." (Eco, *Yorum*, s. 45). (çev.)

¹⁶ Ronan'a göre Hermetik metinlerin itibar görmesi, onların çok eskilerden geldiğine inanılması yanında, kısmen Hıristiyanlığın gelişini haber veren kehânetiyle ilgiliydi, ama daha fazlası da vardı. Bu yazılar, büyü ile mecaz sanatının karıştığı, Neoplatonizm ile mistisizmin iç içe olduğu bir öğretiyi külliyyatıydı; içinde, bu işi biraz bilenlerin yani 'Magus'ların, belirli bir çalışma ve düşünme döneminden geçtikten sonra anlayabilecekleri sırlar vardı" (*Bilim Tarihi*, s. 307-308) (çev.).

Marsilio Ficino'nun bu kaygısı, onun şu eserleri tarafından da ortaya konulmaktadır: *Théologie platonicienne* ve *Concorde de Moïse et de Platon* [Platoncu Teoloji, Musa ile Platon'un Mutabakatı].

İtalya'da, İspanya'da ve Kuzey Ülkeleri'nde çoğalmakta olan [gizli bilgi ile] Aydınlanmışlar [topluluğu], bir *Yeniden İnşâ (Restitutio)*, bir *Yenileşme (Renovatio)* asrına olan derin bir ihtiyacı ifade ederler¹⁷ ve bunun için de, Mircea Eliade'ın gösterdiği gibi, *düşüncenin menşe'lerine doğru bir dönüş* [arzusunu] dile getirirler.

Roma İmparatorluğu'nun sonunda olduğu gibi, Batı bir kez daha, ruhî bir krizden geçer. *Eski el yazmalarını değerli altın duka'larıyla satın alabilecek durumda olan okumuş kimseler, yani kültürlü burjuvazi [sınıfı], kendi Hıristiyânî imanlarını, Yahudilikten ve, şayet olabilirse, Grek Filozofları aracılığıyla [Eski] Mısır'dan itibaren Batılı gelenekle bütünleştirmeye çalışır.*

Aynı zamanda, bu dünyanın mülkü, bir kez daha etkin bir konuma yükselir. Amerika'yı fetheden İspanyol maceracıları tarafından taşınılan Yeni Dünyanın altını, Avrupa'ya adeta sel gibi akar ve zenginlerin servetini arttırırken, onları yoksullardan ayıran uçurumu daha çok derinleştirir. Onlar, İncil'e ait vaatlerin yeryüzünde gerçekleşmesini beklemeyi ve sanki, yeryüzü büyüklerinin hoşuna gitmek için bunların gelişini geciktiren Kilise'ye karşı da, içten içe bir düşmanlığı körüklemeyi de sürdürecektir. Büyümesinin yeni bir aşamasına ulaşmış olan Avrupa Ekonomisi, taze altın nakline ihtiyaç duymaktadır. Bir Cortez (1485-1547)'in veya bir Pizarre (1475-1541)'nin acımasızlığı, kan dökücülüğü, sadece alçak bir ruhu yansıtmaz. Onlara bu aç gözlülük, kolay tatmin olmayan krallar ve, bunun da ötesinde, oldukça önemli hacimdeki ticarî muamelelere cevap verme arzusu ve bir yığın kıymetli metal [ve taşlara] sahip olma tutkusu tarafından da dikte edilmiştir.

Yeni bir ekonominin sınırlarının ortaya çıktığı tam da bu zamanda, Avrupa'nın egemenleri kendilerini savaşın çocuksu oyunlarına: onları, krallıklarının sahip olduğu kaynakların da ötesinde, daha çok borç almaya sevk eden pahalı oyunlara bırakırlar...

Bu krizden, Kapitalizmin belli bir biçimi değil, fakat bizzat monarşi fikri mağlup olarak çıkmıştır. Çünkü Avrupalı iş adamları artık, Devlet işlerinin, zihnen yetersiz kimseler şöyle dursun, tecrübesiz genç adamlara bile bırakılmayacak kadar ciddî bir şey olduğunu artık daha çok anlamışlardır ve onların, kontrol edilemeyen şahsî bir

¹⁷ krs. F. Secret, *Les Kabbalistes chrétiens de la Renaissance*, [Rönesans'ın Hıristiyan Kabalistleri], p. VIII-IX.

iktidar ile hiçbir durumda uzlaşmayacakları da ortaya çıkmıştır. Doğmakta olan endüstri dünyası, bir krallık alınganlığı yada çok çabuk imzalanmış bir antlaşmanın peşinden gelen bir kriz tarafından kışkırtılmış bir savaşa bağlı olamazdı!..

Krallar, büyük tüccarlara borçludurlar: krallık arazilerinin kullanımını, madenleri onlara rehin bırakırlar, hatta vergileri onlara kiralamaya kadar giderler. Şehirler, gittikçe ticarî ve endüstriyel yoğunluk merkezleri haline gelerek, büyürler; artmakta olan bir talebi karşılamak için endüstri gelişir... Loncaların açık düşmanlıklarına rağmen, ilk makineler ortaya çıkar: çarşaf basmak için silindirler, tekerlekli iğler ve hatta, 1589'da, bir bayan işçiden on defa daha hızlı çalışan ve on iki yaşındaki bir çocuk tarafından bile çalıştırılabilen bir örme makinesi...

Çalışan kimse artık, üretim araçlarının mâliki değildir; onun artık, endüstriyel üretimde yararsız olan kendine özgü teknikleri ve üretim sırları bile yoktur... Çünkü zanâatkâr, [bireysel] liyâkatinin ve kent dengesi içindeki yerinin anlamını yitirerek, işçi haline gelir. İş, Orta Çağ'da, Flandre'ların kumaş üreten kentlerinde başlatılmış olan bir süreçte olduğu gibi artık bir yaşam gayesi oluşturmaz: o, varlığımızı sürdürmenin bir vasıtasıdır şimdi!..

1521'den 1581'e kadar, Avrupa, *Apokalips*¹⁸ Şövalyeleri'nin ziyaretini yeniden tanıır: açık İspanya ve Portekiz'i kırıp geçirmektedir; 1528'de, Floransa, aç köylüler tarafından kuşatılır; çok geçmeden, İtalya ve Marsilya limanına kadar Provence'ı harabeye çeviren veba gelir. Bir kez daha köyler, güvensizlikle tanışır: gezgin çeteler köylere saldırırlar ve kimi zaman şehirleri bile tehdit ederler... Yoksulluk, güvensizlik ve sınırsız bir dünya malı elde etme arzusu; yerleşmiş düzenin kabulü ve zenginlerle fakirler arasındaki bölünmüşlükten başka bir şey talep etmeyen hızlı ve kolay kazanç umutlarını onlara parlak ve çok yararlı göstererek, yoksulları, mevcut durumları içinde tutmak için sıkça kullanılan bir takım yolları olan oyun ve piyangoonun gelişmesini de peşinden sürüklerler.

Pek çok ekonomik antlaşma bize, Roma İmparatorluğu'nun sonunu: gittikçe daha çok büyüyen ve incelen arzuları tatmin etmek için geliştirilen teknikleri ve ticareti düşündürüyor ise de, XVI. Yüzyıl, kendine özgü ruhsal özelliği sayesinde bu [şekli] benzerliği saf dışı eder.

Jacob Fugger, "gücünün yettiği sürece kazanmak istediğini" söylüyordu. Bu, kazanma hırsı ve doymazlık değildir, ama İncil'deki meselin sadık hizmetkârının da yaptığı gibi, Va'd Edilmiş Toprağı verimli hale getirmeyi veya Tanrı tarafından ödünç

¹⁸ "Apokaliptik": 'Vahiy, sırların ifşası', 'örtülü bir şeyi açmak, örtüsünü kaldırmak', 'dünyanın sonu' gibi anlamlara gelen *apokalips/apokaliptik* sözcüğü Yunanca-Latince bir kelime olup, dünyanın yaratılışından beri cereyan eden hadiselerle bakarak, dünyanın sonunu tahmin etme anlamına işaret etmektedir... Bu yüzden *Apokaliptik*, dünyanın son periyodundaki eskatolojik karakterleri ihtiva eder" (Ali Rafet Özkan, *Fundamentalist Hristiyanlık (Yedinci Gün Adventizmi)*, Alperen Yayınları, Ankara 2002, s. 35). İlk defa eski İran'da görünen, oradan Yuhudiliğe sızan bu düşünceler (Annamarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Kırkambar Yayınları, İstanbul-1999, s. 285) eski Yahudilik'te de oldukça yaygın idi.. Apokaliptik'in esas konusu, Allah'ın seçkin kulları olduğunu iddia eden İsrail Oğulları'nın, içinde buldukları kötü durumdan kurtarılması, bunun için de Dünyanın Sonu'na doğru bir kurtarıncının geleceği inancı üzerine odaklanmaktadır. Öyle ki, en kara günlerinde bile, Yahudilerin çoğunluğunda bu inanç bakıyyesi devam etti ve her zaman elinde asası ile düşmanları yenmeyi başarabilecek ve Yehova'nın krallığını uygulayacak yeni bir Musa ümidini sürdürdüler. Öte yandan Allah, çok yakında vuku bulacak dünyanın sonu hakkındaki sırları, bazı kişilere, halka anlatmaları için, açıklamıştır. Bu kişiler de, söz konusu gizlilikleri, vizyonlar aracılığı ile öğrenirler ve yazıya geçirirler. İşte bu yazıların aktarıldığı kitaplara, Apokaliptik Kitaplar adı verilmektedir.. (Bu konuda geniş açıklamalar için bkz. Pike, *a.g.e.*, s. 20; Paçacı, Mehmet, *Kur'an'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Ahiret İnancı*, Nûn Yayıncılık, İstanbul-1994, s. 208-237; Paçacı, "Allah'ın Krallığı Sendromu ve Günümüz Müslümanları", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, cilt: 7, sayı: Bahar Dönemi, 1994, s. 183, 186, vd.; Atâurrahîm, Muhammed, *Bir İslâm Peygamberi Hz. İsa*, çev. Kürşat Demirci, İnsan Yayınları, İstanbul-1985, s. 26. "...Yahudilikte Helenistik tesir altında gelişen Apokaliptik tebliğin, ...umutsuzluğu umuda çevirme gibi bir görev üstlendiğini söylemek mümkündür" (Paçacı, *a.g.e.*, s. 189). Apokaliptik eserler ise, "Batınî karaktere sahip, edebî şekil olarak yazılı, sembolik bir dil kullanılan ve yazar adları müstear [pseudonymous] olarak konulmuş kitaplardır" (Paçacı, *a.g.e.*, s. 212-213). "Çoğunlukla ilk dönemlerdeki kitaplarda Mesihî Hükümrânlığın ve Altın Çağ'ın tarihin sonunda yeryüzünde kurulacağı düşüncesi yer almıştır" (Paçacı, s. 218; yine bkz. s. 241). ... (çev.).

verilmiş paranın gücünü değerlendirmeyi arzu etme gibidir. Saraylar, bahçeler, değerli koleksiyonlar, sanatkâr ve hümanistlerin korunması.. işte bütün bunlar, bu düşüncenin bir o kadar tezahürleridir. Hem, bütün bunlara sahip olmak, yani ilahî ihsanı hak edebilmek için, bireyin hayatında adil, namuslu, sözleşmelerine bağlı, verilmiş olan söze saygılı olması gerekir.

Fakirlik, uğursuzluğun işaretidir. Wurtemberg dükü Christohe'un, Trente [İtalya] Konsili [1545-1563]¹⁹'ne itâat eden Luteryan mezhebi, daha şimdiden, keşişlerin fakirlik talep ve dualarına [şöyle] karşı çıkıyordu: "Kendi durumu sebebiyle yoksul olan kimse, buna katlanmak zorundadır; ama o, şayet böyle kalmaktan hoşnutluk duyuyorsa, sanki o, hasta olarak kalmaktan büyük sevinç duyuyor yada kötü bir şöhretle uğraşiyor gibidir"...

Modern kapitalizm, muayyen bir dünya anlayışından ve, benim düşünceme göre, Vaat Edilmiş Toprak kavramının bu dünyanın mülküne uyarlanmasından doğmuştur. Sadece bu kavram açıklayabilir, kapitalizmi teknik gelişmenin güçlü bir faktörü haline getiren derin içsel dinamizmi!... Zenginlikler hayatın amacı değil, ama berekete, bu dünyada kazanılmış liyâkatlere bir ödül olarak Tanrı tarafından verilen ülkeye yaklaşmanın bir vasıtasıdır... Maddi şeylerin ölçsüz hazzıyla ne kadar uzlaşmaz olursa olsun, sözde burjuva ahlâkının, başka bir kaynağı yoktur. Max Weber (1864-1920)'in dediği gibi: "Kapitalist, zenginliğinden, vazifesini güzelce yapmış olmanın manevi hissi dışında, kendisine bir yarar sağlamaz"²⁰.

Nasıl ki, [Yahudi inancına göre, Tanrının] Seçilmiş Millet'i, Ebedî [Tanrı]'nın himayesine layık olabilmesi için rüşvetten kaçınması, *Baal ve Astarté*²¹'lere sırt

¹⁹ 1530'da teşebbüs edilip ancak 1545'de başlanarak 1563'de sonuçlandırılmış olan Trente Konsili'nin esas hedefi, Protestanlar ile Papalık arasında oluşmuş bulunan uçurumu kapatmak idi; nitekim büyük yanlışları ortadan kaldırmayı ve tartışılan dogmalara net tanımlar getirmeyi başardı. Katolik din esaslarının hemen hemen tamamını gözden geçirmiş olması itibarıyla son derece önemli olan bu Konsil, Karşı-Reformcular'ın başlıca argümanları oldu... (Pike, a.g.e., s. 308; *Petit Larousse Illustré*, Paris-1981, s. 1739, 'Trente' maddesi).

²⁰ *Ethique Protestante*, trad. J. Chavy, p. 74.

²¹ "*Baal*", Sami kökenli dillerde, [diğerlerine] "*egemen bir tanrı*"yı göstermek için kullanılan bir isim. Öyle ki, Ken'ân'da ve Fenike'de, şehirler ve bölgeler sayısınca, pek çok Baal'ler, sunaklar, tapınanları için dini bir anlamı olan doğal nesne veya güçler var idi. Bir zamanlar özel bir isim de var idi: örneğin, Tyr kentinin *baafi*, Melkart olarak isimlendiriliyordu. Onlar toprağın veriminden ve hayvan sürülerinin çoğalmasından sorumlu idiler; ziraî şenlikler esnasında onlara tapınılmaktaydı. Beşeri verimliliği de onlar yönetirlerdi... (Pike, *Dict. Des Rel.*, s. 35); " (...) İsrail oğullarının geldiği Ken'ân ülkesinde Baal; bereket, yağmur, verimli kılmak gibi nitelikleri olan bir tanrı sayılırdı. Bunun Yahova ibadetine zarar vereceği görülünce, başlangıçta Baal vasfı benimsenmiş olduğu halde, bir asır kadar sonra, "vasıflarından biri de *Kıskanç* olan Yahova ile. Baal'in bir arada olamayacakları anlaşıldı. (...) Baal'in mabedi, din adamları, peygamberleri vardı. İbraniler, Baal'e tapar olduklarından İlyas Peygamber

çevirmesi gerekiyor idiyse, *tâcir olan kimsenin de kendisini işine vakfetmesi, Tanrı'ya adaması ve O'na karşı dürüst olması; imzasına ve verilmiş söze saygılı davranması gerekmektedir. Yahudi ahlâkından doğan, Hıristiyanlığa aktarılan, bu dünyanın malını yöneten, ona sahip olmayı arzu edip, fakat ruhlarını Tanrı'ya ayıran bütün insanlar tarafından kabul edilen ahlâki bir kural vücuda gelir ve gelişir...*

Bu ahlâki kural, Kilise'nin ahlâki kuralı değil idi. Çünkü, *Tann'nın Kenti* adlı eserinde St. Augustin (354-430), sık sık, maddi hayat hakkında insanlara, bu dünyaya hiçbir şey getirmeksizin geldiklerini ve onu terk edip giderken de hiçbir şey götürmeyeceklerini hatırlatarak, bütün iyi kimselerin o [maddi hayat]ı küçümsemeleri gerektiği hükmünü verir. İlahî Lütuf daha şimdiden, gelecekte, doğruların onuruna, kötülerinse yararlanamayacakları pek çok nimetler hazırlamıştır.

IV. asrın başından itibaren Elvire Konsili, [fazladan] bir yarar karşılığı borç verenlere karşı, ister kilise mensubu (*clerc*) olsun, isterse sivil (*laic*), bir takım sert tedbirler alır.. "Şayet bir kilise mensubunun faiz uyguladığına kanaat getirilirse, onun dereceleri geri alınır ve aforoz edilir. Şayet bu kilise mensubu olmayan bir kimse ise, bir daha işlememe sözü vermesi şartıyla, affedilecektir; şayet bu günahı direnirse, Kilise'den kovulacaktır"²². Borç alanlar; fakir kimseler, borç verenler de faiz muâmesi yapanlar olduğunda, bu tedbirlerin tamamıyla yerinde olduğu ortaya çıkar. Bunları yeni ekonomiye de yaymak ve aşırı debdebeli kralları, yoksulluk içindeki yetimlerle kıyaslamak zordur. XVI. yüzyıldaki bir sürü işlem, Kutsal Metinler tarafından mahkûm edilmiş olan o iğrenç ödünç vermeden iyice uzaktırlar... Çünkü, giderek bankacı, akıllıca yapılmış olan yatırımların gelirini, tarlasında; toprağa attığı

onları, Yahova ile Baal arasında bir tercihe çağırıştır... (Suad Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, Kayıhan Yayınları, Mart 1987, s. 368-369. Baal kültü hakkında geniş bilgi için bkz., Yıldırım, a.e., s. 368-369; Edmond Jacob, *Théologie de l'Ancien Testament*, s. 44-46; Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan, Kabalcı 2003, s. 106; Annamari Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Kırkambar Yayınları, İstanbul-1999, s. 213).

Baal'in karısı olduğuna inanılan Astarte'ye gelince, Pike'nin sunumuna göre, Eski Ken'ânlılar ve Fenikeliler'in, Aştoret ve İştar olarak da çağırılan tanrıçaları. ... üretici kudreti temsil eden Baal'in zevcesi. ... kutsal fahişeler onun mabetlerine bağlı idiler ve bunların sureti de, erotik bir şekildeydi.. (*Dict. des Relig.*, s. 29; Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 230). Kur'an'ın sunumuna göre 'ba'l' sözcüğü, Arablar'ın, 'başkasına baskın ve üstün olma' anlamı bağlamında, 'kendisiyle Allah'a yakınlaştıklarını sandıkları mabûflarına verdikleri bir isim (el-İsfehânî, Râğib, *el-Mufredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, s. 54, "b-'a-l" maddesi) olarak, Saffât 125 ayetinde ("Yaratanların en iyisi olan, sizin de Rabbiniz, önceki babalarınızın da Rabbi Allah'ı bırakıp da, Baal'e mi taparsınız?!.") geçmektedir. (çev.)

²² Canon, XX.

tohumun elli katını, hatta daha fazlasını ona geri veren ürünler kaldırmak gibi gören köylü misali, son derece değerli görmektedir.

Şayet, XVI. yüzyıl insanların rüyâsı tahta somutlaştırılabilseydi, Bramante'ın Roma St. Pierre Kilisesi'nde yapmak istediği gibi, Hıristiyan Tanrı'nın onuruna *Neo-Platonik* bir mabet, hatta belki de, *Kabbala*'nın kutsal *yirmi iki harf*²³ ile tezyin edilmiş *Neo-Platonik* bir mabet kurmak gerekecekti. Zira, bilimsel rasyonalizmin bir çeşit önsözü yapılmak istenen bu çağ, tanrısal olanın derin bir kaygısı ile, Yahudilik tasavvuruna dünyevî bir yaşam verme ve îman arzusuyla belirginleşir.

XVI. yüzyılda, gerçek tanrı tanımazlar oldu, ama onlar asla, yeterince kalabalık olmadıkları gibi, çağlarının düşüncesi üzerinde, sosyolojik bir perspektifte zikredilmeye de geçecek kadar asla etkin de değillerdi...

Avrupa'nın manevî durumu, şu muayyen sayıdaki veriye indirgenebilir:

- Yahudilerle Hıristiyanlar arasındaki sıkı ilişkiler;
- Hukukçular tarafından kullanılan metoda benzer şekilde, kutsal metinlerin analizi ve eleştirisi metodu;
- XII. Yüzyıldan beri Avrupa'nın kuzeyinde ticaretin gelişmesi;
- Piskopos prenslerin ve Kilise'nin otoritesi '*Bin Yılcı*' (*millenarist*)²⁴ hareketler tarafından sarsıldıktan sonra, hür burjuva komünlerinin gelişmesi;
- Kendisi için paranın, bizzat bir amaç yada yeni hazlara ulaşma amacı olmayıp, ilahî himayenin bir işareti olduğu [sayıldığı] zengin ve güçlü bir sınıfın doğması;

²³ Bu harfler, anlamları ve sayısal değerleriyle birlikte şunlardır: "Alef: Öküz, 1; Beth: Ev, 2; Gimel: Deve, 3; Dalet: Kapı, 4; He: Pencere, 5; Vav: Çivi, 6; Zayin: Kılıç, 7; Het: Çit, 8; Tet: Yılan, 9; Yod: El, 10; Kaf: El ayası/Avuç içi, 20; Lamed: Asa, 30; Mem: Su, 40; Nun: Balık, 50; Sameh: Destek/Dayanak, 60; Ayin: Göz, 70; Pe: Ağız, 80; Zadiq: Oltu, 90; Kuf: Başın arkası, 100; Reş: Baş, 200; Şin: Diş, 300; Tav: Haç, 400" (Bu harfler ve anlamları hakkında bkz., Arzu Cengil, *Kabbalah/Yahudi Gizemi*, Ayna Yayınevi, 2. basım, İstanbul-2003, s. 183-200). (çev.).

²⁴ "Millenarizm": İsa'nın, bin yıl içinde, ikinci kez şahsen yeryüzüne gelerek, orada hükümrân olacağını savunan anlayış... *Millenarizm* veya *Şillazm*, Hıristiyanlık tarihinin birinci asrında başlamıştır: ilk Hıristiyanlar, *Parousia*'yı veya, İsa'nın, eli kulağında olduğuna inandıkları İkinci Geliş'i bekliyorlardı. Asırlar geçtikçe ve İsa'nın gelişinin sürekli geciktiği görülünce, bin yılıcı fikirler geri plana itildi, ama tamamıyla da terk edilmedi... Az çok sapkın pek çok Ortaçağ tarikatları, bin yılıcı ümitlere büyük bir sempati ve sevgi besledi... (...) Bin yılıcı öğretiler günümüzde *Adventistler*, *Plymouth Kardeşler*, *Yahova Şahitleri*, *Mormonlar* ve diğer pek çok Hıristiyan mezhepler tarafından savunulmaktadır... (Pike, *Dict.*, s. 212-213; geniş bilgi için bkz. Ali Rafet Özkan, *Yedinci Gün Adventizmi*, Alperen Yayınları, 2002). (çev.).

- Eskilliklerinden sıyrılmış, modern hayata uyarlanmış, Diaspora'da Yahudiliğin göstermiş olduğu gün yüzüne çıkma ve kendini hayata uyarlama çabasını göstermeye istidatlı, bir Hıristiyanlık kaygısı...

Bu veriler karşısında bir sosyolog, Hıristiyanlığı modern hayata uyarlama isteği ve, bununla beraber, [Hz.] İsa'nın öğretisini tertemiz muhafaza etme şeklindeki samimi bir arzudan doğmuş bir hareketi önceden görebilirdi... Şüphesiz, böylesi bir eğilimin zorunlu olarak bir ayrılık meydana getireceğini veya yeni bir din doğuracağını söylemek zor idi. Bununla birlikte, Avrupa'nın büyük ticaret yolları üzerinde, Millenarist hareketlerin Kilise'nin prestijini küçülttüğü bu Ren Vadisi'nde, Hıristiyanlığın yeni bir yönelişinin doğmakta olduğu da bir gerçek idi...

Histoire du Protestantisme [Protestanlığın Tarihi] adlı eserinde Emile Léonard'ın da dediği gibi, 'Reform'un millî veya coğrafik menşeleri problemi' gibi, bir takım yapay problemlerin bir kenara itilmesi gerekmektedir; aynı şekilde, bir halkın görünümü veya mizâcının tesirini de, kesinlikle bu konudan uzak tutmamız gerekir: bütün bunlar, reformdaki müşterek bir takım hususlardır...

Bütün herkes hayati önemdeki bir sorunla karşılaşmış da, sonra birden, aynı anda her yerde, bu soruna falanca yerde bulunmuş olan çözüm benimsendiğinde, çözümün bulunmuş olduğu o falanca yer fazla önem taşımaz... "Bir orman yangınında", diye ilave eder Emile Léonard, "ilk çalı çırpıyı tutuşturan kibrit veya cam parlaması, kızgın bir güneş altında reçineler sızdıran çamların kuruluğu yanında önemsizdir!".

Daniel Rops, Piskoposluk heyeti üyesi Cristiani'nin, 1955'de Paris'te yayınlanmış olan *Luther tel qu'il fut* [Gerçek Yaşamıyla Luther] adlı eseri için yazdığı girişte, Luther'in *libido*'su üzerinde ısrarla durmuştur. Ben, Luther'in, St. Augustin'in düşüncelerinin etkisi altında kalmış, fakat özellikle de, Ren Vadisi'ni bir *Pfaffenstrasse*, yani kitapların ve düşüncelerin, hep yalın kalmayı sürdürmüş bir îmanın [kuşatıcı] güvenlik çizgisinden taşıyıp, sıkışarak birbirine girmiş olduğu bir Papazlar Sokağı haline getiren bu manastırlar halkasına mensup [bir] St. Augustin'ci olmasının çok önemli olduğuna inanıyorum.

Eğer Reform, gelişme aşamasında ise, bu, 17 temmuz 1505 sabahında genç bir laik, Erfurt'taki Augustinler Manastırı'nın kapısının üzerinden atladığı için değildir... Zira Reform, sapkınlar olarak değerlendirildiklerinden, Bizanslı son imparatorlar tarafından kendilerine baskı yapılmış olan hallâçlar, dokumacılar, çırpıcılar, ayakkabıcılar, camcılar ... gibi zanaatkârların zihnini çoktandır meşgul etmekteydi...

Belki de, *inisiyatik* usta çırak ilişkisine dayanan gelenekleri vasıtasıyla, [Kral] Pompilius Numa (İ.Ö. 715-672)'dan itibaren Roma tarafından düzenlenen tartışmalarda (*collegia*) özümленerek hazırlanmış ve geçmişi çok eskilere uzanan menşe'lerini gösteren, bir düşünceyi naklettikleri için...

Diğer bazı zanaatkârlar da, 1545 ve 1546'da Meaux'da, 1547'de Paris'te veya herhangi bir yerde, Luther (1483-1546)²⁵'in öğretisi hiç söz konusu edilmeksizin, daima sapkınlar olarak mahkum edileceklerdir...

Topluluklar içinde zanaatkârlar, toplumun üretici güçlerini simgelediklerinin bilincine vardılar. Bu duygudansa, ortaya yeni bir iş anlayışı çıkardılar: *[iş] artık, öfkelenirilmiş Tanrı tarafından insanın uğratıldığı bir ceza değil, ama maddeye egemen olarak, insanın özgürlüğe kavuşturulmasıdır-özgürlüğün kaynağındaki Prométhé'ci bir mitostur...*

XVI. yüzyılın başında, bu farklı havaya yeni bir unsur eklenir; îman artık sadece ortak bir ideale katılmaktan ibaret olduğunda, ferdi bilincin derinliklerinde onu allak bullak ederek heyecanlara sürükleyen dua kitabının çokça yayılması ile beslenmiş, kişisel tefekkür ve özgür eleştiri uygulaması ortaya çıkar... Kilise ise, dindarlıkla ilgili eserlerin basımını çoğaltan bu sebebin²⁶ ne olduğunun farkında değildir...

Kitabın tesiri, tefekküre, düşünmeye, içsel eleştiriye müsaade etmek suretiyle, sadece bireysellik doğrultusunda kendisini gösterebilir, özellikle eğer bu kitap İncil ise ve o, yapayalnız bireye Tanrı'nın sesini işittiriyorsa...

Çok hızlı şekilde böylesine genişleme istidâdı olan bir hareketi, başlangıç merhalelerinde, yalnız bir keşişler kavgası olmakla sınırlamak saçma olacaktır. Şüphesiz başlarda, Erasme (1469-1536) ve Luther gibi bazı keşişler, Lefèvre d'Étaples (1450-1537) veya Calvin (1509-1564) gibi papaz adayları/bilginler bulunuyordu... Fakat hem bu asır, hem de önceki asırlar onlarca keşiş kavgalarına

²⁵ *Martin Luther*: "Kendisi bir Augustinyan rahipti ve Aziz Augustinus'un felsefesiyle yetişmişti. Katolik dogmanın temel ilkelerine, yani Kutsal Üçlü (Holy Trinity) ve İsa'nın özüne inanırdı. Kilisenin düştüğü durumdan Papa'yı ve Kilise hiyerarşisini sorumlu tutuyordu. Luther'e göre, Kilise başlangıçtaki saflığını kaybetmişti. Luther kurtuluş yolunu ilk kiliseye dönüşte görüyordu. Ona göre, kilisenin egemenlik kaynağı Papa değil, kutsal kitaplar, Tevrat ve İncil'di. Papa sadece bir insandı. Vahiy, kutsal kitaplarda saklı idi. Papa bir insan olarak yanılabilirdi. Böylece Luther Katolik Kilisesi'nin temel ilkelerinden biri olan Papa'nın yanılmazlığını ve erkini Papa'dan alan bütün kilise hiyerarşisini bir kalemde siliyordu" (Coşar, Fatma Mansur, *Din Savaşları*, Buke Yayıncılık, İstanbul-2000, s. 65-66) (çev.).

²⁶ Bu dönemde, İncil okuma ve bir İncil'e sahip olmanın coşku haline gelmesi hakkında bkz. Smith, *Rönesans ve Reform Çağı*, s. 120-132 (çev.).

tanıklık yapmış, ancak onların ne delilleri, ne de adam yakmak için yığılmış odunların veya zindanın son hali, titiz mütehasşislar dışında kimse tarafından zikredilmiştir... Keşişler ve papaz adayları, halkın derin hissiyatını kendi hususi dillerine, teolojik dile çevirmişlerdir. Tacirler, hukukçular, ressamalar, müzisyenler de kendi zamanlarını dile getirmişlerdir.

Bir keşişin Papa'ya, Kilise'ye ve İmparator'a kafa tutması, şüphesiz ki onun ruhunun sağlamlığından, ama aynı zamanda farklı birçok koşuldan, değişmiş olan beşerî ortamdan da ileri gelir. Luther, Erfurt Manastırına girebilmiş ve, Papalığın aforoz etmesinden sonra, 1521'de diri diri yakılmaktan kurtulmuş ise, bu ancak, bir din ayrılığı değil, bir Reform meydana geldiğindendi..

Şayet, Saksonya Elektörü'nün mahkemesinde Luther'i tutuklamak için gelmiş olan, Papa'nın oda uşağı Miltitz bu düşüncesinden vazgeçiyorsa²⁷, bu, keşişi tutuklamasının yada onun varlığını ortadan kaldırmasının, Almanya'da bir başkaldırının patlak vermesine yol açma riski taşıdığıının bilincinde olması sebebiyledir.

Kilisenin otoritesini sadece manevî alan ile sınırlayan Lutherci doktrin, pek tabii ki, prensleri, Roma ile olan münasebetlerini her halükârda kesmek gibi önemli bir karar almaya götürecektir kadar yeterli olmasa da, kendisine çeker. Sadece küçük hikaye peşinde olan amatörler, VIII. Henri'nin boşanmasını, Anglikan Reformu'nun derin sebebi sayma konusunda ısrar etmektedirler. Gerçekten, aynı entelektüel akımlar İngiltere, Kuzey Avrupa ve Flandre Bölgesi'ni kendisine doğru çekerler: ticarî yollar ve ticarî menfaatler onları, sağlam bağlarla, dokumacılıktan doğmuş bu yeni dünyaya birleştirir, çünkü buralarda da aynı manevî problemler ortaya çıkmıştır...

Bu arada şunu da belirtelim ki, Kilise'nin *Endüljans* satışını arttıran ve Luther'in öfkesini kıskırtan büyük para ihtiyacı, büyük kısmı itibarıyla, Bramante'in *Neoplatonist* bir mabet haline getirmeyi hayal ettiği Roma Saint-Pierre Kilisesi'nin yeniden inşasından kaynaklanır. Papa, Paskalya Yortusundan sonraki ilk Pazar günü, 1 Nisan 1506'da Kilise'nin ilk taşını koydu. Öldüğünde ise, Kilise'yi temsil eden ve ilahî varoluşu simgeleyen muazzam bir kubbeyi taşımak durumunda olan, dört sütun tamamlanmıştı. Daha sonra ise Bramante'in planından vazgeçmek gerekmişti; çünkü Luther, Kilise'yi yavaş yavaş, hümanistlerin olmasını bekledikleri ahenkli ve

²⁷ Luther, Prensler Meclisi tarafından mahkum edildiği zaman (1421), "Saksonya Prensi Frederic, onu himaye etmek kastıyla, Warburg Şatosu'nda 'Şövalye George' takma adıyla gizledi. Luther orada, Kitab-ı Mukaddes'i Almanca'ya tercüme etti..." (Yıldırım, Suat, *Hıristiyanlık*, s. 175) (çev.)

açık bir mabet olmaya doğru götürmekteydi: bir sembolün bütün değerini alıp götüreren, nerdeyse beklenmedik bir durum...

Şüphesiz, yığınlar, teolojiyle asla çok fazla ilgilenmediler; ama, bu noktada değildir problem, çünkü, yığınlar, en azından Reform'un başlarında, söz konusu değildir. İşte, şüphesiz bu safhada, hem iş gücü sahibi olan, hem de bazı değerleri yeniden ele almanın yanı sıra metinleri eleştiriye tabi tutmayı da düşünen bir grup insanın meydana gelmesinde Yahudiliğin etkisi ağır bastı... Zira, uzun zamandan beri, Yahudi laik dindarlığın Hıristiyan dinî hayatının bazı biçimleriyle karşılaştırılması, Hıristiyanlığa hiç de uygun değil idi. Daha önce XII. Yüzyılda, Abélard'ın öğrencilerinden birisi şunu yazar: "Oğullarını eğiten Hıristiyanlar, göğün [Tanrı'nın] adına değil, aksine zenginlik aşkına bunu yaparlar. Onlar isterler ki, çocuklarından birisi, babasına, annesine veya kardeşlerine yardım edebilsin diye papaz olsun... Şöyle derler: Bir papazın mirasçısı olmaz, onun bütün malları bize geri dönecektir!.. Ama Yahudilikte durum aynı değildir. Onlar sırf Tanrı ve O'nun Yasası aşkına oğullarını, onu anlamaları için Tevrat'ı öğrenmeye gönderirler. Bir Yahudi'nin en fakiri bile, şayet on oğlu varsa, Hıristiyanların yaptığı gibi bir meslek elde etmesi için değil, ama Tanrı'nın Yasası'nı daha iyi anlasınlar diye, onların hepsine de ileri düzeyde dinî bir öğrenim verecektir; hem de sadece oğullarına değil, fakat kızlarına da..."²⁸.

Bu düşünce de şüphesiz, soyut bir düşünce olarak kalmayıp, meyvesini verdi...

*

Yeni bir ekonomik sistem, yeni bir değerler anlayışına ve toplumun yeni bir inşasına cevap vermek için, XIII. Yüzyıldan itibaren şekillenir. Kapitalizm, kaynağı bakımından, oldukça geniş bir şekilde geçmişe bağlı kalır. Diğer yandan, Avrupa'nın bir ucundan diğerine, zenginliklerin dolaşımına yardımcı olmaya daima hazır olan eski su yolları, Doğu'dan İngiltere'ye, tüccar toplulukları arasında mevcut olan çok eski bağlar, krediye sağlam temeller kazandıracaktır.

Büyük endüstri, şu unsurlar aracılığıyla gelişir: hem, kapitalin sürekli artmasını hızlandıran, hem de, ona bir yandan belli bir üstünlük de vererek onu gitgide emekten ayıran, kredi ve mal dolaşımı... Sermaye sahibinin mülkü olan makine,

²⁸ Commentarius in Epistola Pauli e Schola Petri Abaelardi, A. Langraf, 1937, III, p. 434.

herhangi bir usta tarafından kurulabilecek, düzenlenebilecek veya onarılabilecek kadar yeterince basittir: bir çocuk bile onu çalıştırabilir...

Kapitalizmin doğuşu, Reformdan çok önceleri, Flandre bölgesinde XIII. Yüzyıla, İtalya'da da, dokuma ve cam sanayi merkezlerinde Floransa ve Venedik'e kadar çıkar... Fransa'da, endüstriden yana olan krallık fermanları, Devlet tarafından düzenlenen emeğin sosyal yararı konusunu işlemeyi ihmal etmezler. XI. Louis (1423-1483), I. François (1494-1547), II. Henri (1519-1559), 1467'den 1554'e kadar, Lyon ve Toulouse ipekli kumaş fabrikalarını kurduklarında veya yenilediklerinde, "bundan kamuya sağlanabilecek, ayrıca şu anda yoksul olan, gelecekte ise dürüst ve faydalı bir uğraşa sahip olarak, böylece de gelecekte, yoksulluk ve dilencilik gibi utanç verici durumlara düşmeksizin kolayca hayatlarını kazanacak olan her meslekten erkeğe, kadına, kıza bir şeylerle meşgul olma imkanı sunacak olan çok büyük menfaati" de hatırlatırlar²⁹.

Reform'u, Kapitalizm'in itici gücü, yani XVI. Yüzyıldan itibaren Batı Düşüncesinin temel unsuru yapmak, olgular sebebiyle yakıştırma gibi gözükten ortak bir noktadır. Kuşku yok ki Calvin, mağdurların, bir sığınak bulmak için Genevre'ye akınlarına karşı durmak zorunda kalmıştı. Hatta, onun aldığı veya bu sebeple aldirmiş olduğu tedbirler, atölyeler veya iplik fabrikaları kurma, evet bütün bunlar, Fransa'da "yoksullar" ın sayısını düşürmek için 1487 yıllarına doğru XI. Louis tarafından kabul edilen çözümleri hatırlatmaktadır. Pek çok girişim önderleri yeni imanı kabul ederler, ama diğerleriyse, bunun için ekonomi politikalarını değiştirmeksizin Roma Kilisesi'ne olan sadakatlerini sürdürürler...

XVI. yüzyılda, biri dışında, bütün Fugger'ler (XV ve XVI. Yüzyıl) Katolik olarak kalırlar. Diğer yatırımcılar, sıklıkla da, Welser'ler veya Hochstetter'ler gibi en önemlileri ise, Luther'in ve Reform'un apaçık düşmanıdırlar. En zengin bankalar, Reform tarafından etki altına alınmış bölgenin dışında, Cenova'da, Floransa'da, İspanya'da gelişip boy atarlar.

Reformcu eyleminin ilk zamanlarında Luther, ne bankerleri, ne de iş adamlarını kendisine gelmeye teşvik eder... Hatta o, Kapitalizmi, şeytanın bir hilesi olarak nitelemeye kadar gider. Şöyle yazmaktadır o: "*Alman milletinin en büyük felaketi, kuşkusuz, para dolaşımıdır... Onu Şeytan icat etmiş, Papa da ona kutsallık atfederek, dünyaya, haddi hesabı olmayan bir kötülük yapmıştır*".

²⁹ P. Boissonnade, *Le Socialisme d'Etat* [Devlet Sosyalizmi], 1453-1651, s. 147.

Ne Luteryanizm ne de Kalvinizm³⁰, Kapitalizm ruhunu doğurmaya kabiliyetli olamamışlardır. Tam tersine Reform, bu yeni teşebbüs ruhunu benimseyip kabul eder: o, maalesef, onu anlamaksızın, azar azar Kapitalizm'e uyum sağlar.

Luther, kendisi tarafından yararsız olduğuna hükmedilmiş olan keşşiliğin karşısına, ona göre, her bir kişinin diğerleri için de çalışması sebebiyle, yakın kimseye duyulan sevginin en mükemmel ifadesi olan “*meslekî çalışma dünyası*”nda kemâle erme telakkisini koyabilmek için on seneden fazla bir süre harcayacaktır. Sonunda da şunu ilan edecektir: “*Dünyevî ödevlerin yerine getirilmesi, Tanrı'nın hoşuna gidecek biricik yaşam biçimidir*”.

Problem, Calvin için de aynıdır. Luther'den 25 sene sonra Reform'a katılmış olan Calvin, Reform'un bir takım yasalara gereksinim duyduğunun bilincine varır. Hümanist olduğundan, Platon'unkilerden daha mükemmel kanun tanımaz.. Para meseleleri –zamanının ekonomik hareketi- karşısındaki pozisyonu ise, Luther'inkinden daha açık değildir.

Bir ekonomist, André E. Sayous, XVI. Yüzyılda Cenevre'deki zenginlik dolaşımı ile ticaretin yetersiz olmasına dayanarak, Kalvinizm ile Kapitalizm arasındaki her türlü [olumlu] münasebeti yadsımaya kadar gider³¹.

Reformcuların düşüncelerinde, ekonomik bir politika ve, daha kuvvetli bir nedenle de, Kapitalizm ruhunu bulmak, her halükarda zor bir husus olarak görünmektedir.

Çünkü Luther, karşılıksız borç vermeyi ve satıcıyı yaşatabilecek kadar yeterli olan adil ve sınırlı kârı gözetken düşük bir fiyata satışı tavsiye ederek, vurgunculuğu mahkum eder. Calvin de, St. Paul (5/15-64/67)'ün yoksulluk idealine yeniden sarılır, “*Yeter ki yiyeceğimiz ve giysimiz olsun...*”, der. Bununla birlikte o, ticaretin gerekliliğini kabul eder ve bir şey katmaksızın, onun meşruiyetini itiraf eder; “Zira, der, Tanrı bütün şeyleri, kendi iradesinin ortaya çıkması için düzenlemiştir”.

³⁰ Calvin'in fikirlerinde, Allah'ın egemenliğinin yeryüzünde tahakkuk etmesi arzu edilmektedir. (...) Kalvinizmin sert ahlâk sistemi, insanları durmadan çalışmaya teşvik eden, mistik fikirlere hemen hemen hiç yer vermeyen, litürjik usulleri de, kiliselerin süslenmesini reddeden teorileri bilhassa Batı Avrupa'da ve Amerika'da derin tesirler bırakmıştır, (Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 197, 198).

³¹ A.E. Sayous, “La banque a Genève pendant les XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles” [XVI., XVII. Ve XVIII. Yüzyıllar Süresince Cenevre'de Banka], *Revue économique et internationale*, Paris, septembre. 1934. Yine krş. “Calvinisme et capitalisme a Ceneve de la Reforme a la fin du XVIIIe” [XVIII. Yüzyıl Sonlarında Reform Cenevre'sinde Kalvinizm ve Kapitalizm], *Annales d'Histoire économique et sociale*, Paris, mai 1935.

Şu halde Kalvinizm'in, Anvers'in tüccar burjuvazisinde yayılması, bu ihtiyatlı tutum ve bu hoşgörölü, ama mutedil açıklamalar sebebiyle değildir. Mesele ne XVI. Asırda Cenevre'deki bankanın durumuyla ilgilidir, ne de Calvin ve Reformcuların banka hakkında sahip oldukları kanaat ile... Öte yandan, Romalılar'a Mektuplar hakkında 1515 ile 1516 arasında ortaya çıkmış olan yorumların veya, 1517'deki *Disputatio contra Scholasticam theologiam* [Teolojik Skolastiğe Karşı Oturum] eserinin, kaderci karakterleri sebebiyle, iş ve ibadete kendini vermiş kimseleri kışkırtabilmiş olması çok az bir ihtimaldir. Zira, hiç uzaklaşmayacak bir şekilde kötülüğün içine iyice yerleşmiş olan bir kimsenin bu kötülükten, kendi yetenekleri ve çalışmaları sebebiyle değil de –zira amellerin, kurtuluş için hiçbir önemi yoktur-, ancak Tanrı'nın irâdesi ve gizli kararıyla çıkabileceği: serbest irâdenin, sadece bir yanılığ olduğu, insanın da Tanrı tarafından kurtarılmak veya mahkum edilmek için yaratılmış olduğu nasıl kabul edilebilir?!

Katolik Kilisesi'ne gelince, o da, XII. Asırdan beri hazırlanan yeni dünyanın bilincine varmış gibi gözükmemektedir. Bu zorunlu hale geldiğinde ise o, yeniden, insanların kentinde kendi yükümlülüklerini üstüne almaya hazır, *katakomp*'ları bırakarak gün yüzüne çıkmış Kilise olmayı bilemedi... Onun ardı ardına gelen reformcuları, çabalarını, bir manastırın duvarlarıyla, Roma'nın ihtiraslarıyla sınırladılar.

Papa, 1516 *Pastor Aeternus* [Ebedî Çoban] Papalık Bülteni'yle, bütün Hıristiyanları, tartışmayı hiç sevmeyen Roma yüksek papazına itaatkâr olarak görmek arzusunu kesin bir dille ifade eder. O, VIII. Boniface (1235-1303)'ın *Unam Sanctam* [Kutsal Birlik]'ının meşruiyetini yenileyerek, birçok prensin, düşmanlığını değilse bile, güvensizlik duygusunu uyandıracak olan cismanî bir anlam da verdiği, böyle bir tavır alışını açıkça ortaya koyar. Katolik Kilisesi'nin sadece bir önderi vardır: İsa ve, ondan sonra da, [*ex cathedra*: Kilisenin önderi olarak] St. Pierre'in halefi olan Papa... Manevî ve cismanî iki kılıç da, Kilise'ye aittirler. Papa, manevî kılıcı elinde bulundururken, dünyevî kılıç da, ancak fillerinin yargıcı olan Yüce Papalık İradesi'ne göre ondan, yararlanacak olan krallara bırakabilir. Kilise böylece, içinden küçülerek çıkacağı, Roma'ya en sadık kimseler olan prenslerin bile, papalık otoritesine itâat etmeyi reddedeceği dünyevî bir iktidar mücadelesinin içine atılır.

Fakat mesele, o denli yüksek derecede, teolojik tartışmalarda değildir. XVI. Yüzyıl iş adamları, Roma Kilisesi'ni verimsiz olarak değerlendirirler. Roma Kilisesi, gemileri ve ticareti olmayan bir krallık, Rabelais (1483/1494-1553)'in, ilahîler ve

dualar vızıldayan Titreşen Adası gibidir: bununla birlikte onun, bir kralinkine denk mali talepleri vardır. O, dindar ağustos böcekleri gibi, hiçbir iş yapmayan bir sürü adam ve bir sürü kadını beslemektedir.

Halk içinse, Kilise'nin sadece bir yüzü vardır: endüljans'ı, çağın iş adamlarının, gerçek kıymeti üzerinden değerlendirmeyi genellikle bilmedikleri kazançlı bir ticaret metâı haline getirmiş olan dilenen keşişler, kutsal hatıraların ticaretini yapan tacirler... Muhtemelen bundandır ki, Saksonya Elektörü Frederik, teolojik bir kanaatle değil, ama kıymetli metallerin ve metal paraların Roma'ya doğru kaçışını önlemek için, kendi devletlerinde endüljans satışını yasakladı.

Reform, taraftarları vasıtasıyla, hangi teolojik dogma olursa olsun, -zamanın sosyal durumuna yazgıdan daha elverişsiz dahi olsa- onu kabul ettirebiliyordu. Onun, Kilise'nin biçimine, ayınlerine, hiyerarşik yapısına karşı reddiyeci tutumu önem taşır sadece. Burjuvazi, fakir fukara kimseler Reformcuların düşüncesiyle öyle pek ilgilenmezler. Fakat bu kimseler, keşişlere karşı, [Kutsal] Roma'nın erguvani rengine karşı yapılan hücumlara; yine, yeni misyonerlerin, 1170'den beri Pierre Valdo (1140-1217)³²nun sözünü yaymakta olan kimseleri örnek alarak, gezici misyonerler halinde, tebliğlerini tamamen İncil'e uygun biçimde yapma tarzına duyarlıdırlar. Bu düşünce, XIV. Yüzyıldan itibaren Hollanda'da, kutsallığı birlikte araştırmak için kiliseye mensup olanlarla laikleri bir araya getirmekte olan Ortak Hayatın Kardeşleri gibi, kalplerinin derinliklerinde ilahî seçilmişlik vaadini hep muhafaza etmekte olan cemâatlere benzeyen sınırlı küçük cemâatleri canlandırır, harekete geçirir.

Uzun bir süre, Reformcuların düşüncesi, 'Bin Yılcı' hareketler tarafından açılmış izler üzerinde yürümüştür.

Takdir dogmasını savunmak için değildir, "*Bir Kurtarıcıyı ve Rab İsa'yı kendi öğretilerinde bulmaya çalışma becerisini onlara vererek, birçok bilgisiz kimseyi aydınlatmakta olan görülmedik bir neşe'nin ölümüne kadar kendilerine eşlik ettiği şehitlerin odun yığınlarına çıkmaları!..*". XVI. Yüzyıl insanları ikili bir arzunun heyecanını duymaktadırlar: bir kısmı, Kilise'de, kendilerinin yaptığı gibi, St. Jérôme (347-420) yorumunun hatalarını düzeltmeye yetenekli; İncil'i, Grekçe veya İbranca okumaya istidatlı, aynı şekilde [İlahî] Yasa'yı, modern hayata uygun olarak yorumlamaya kabiliyetli, ibâdet ve kitaplara düşkün insanlar bulma heyecanını...

³² Lyon'lu zengin tacir... 'Lyon fakirleri' isimli tarikatı kurmuş olup, bunlar 'vadois' olarak çağrılmaktadırlar. (*Petit Larousse Illustré*, s. 1751, 'Valdo ou Valdes' maddesi).

Diğerleriye, Orta Çağ'dan beri, halk şarkıları ile dile getirilen, yolları üzerinde yoksul bir şekilde giyinmiş olarak [Hz.] İsa ile karşılaşma şeklindeki eski rüyâyı sürdürürler.

Bununla beraber, -her ne kadar bu unsur ihmal edilebilecek değilse de- endüljans satışı ve eski kutsal eserler kültü değil, fakat tam aksine Almanya veya Flandr şehirlerinin efendileri olan piskoposlar tarafından kullanılan dünyevî iktidar idi, bilinçleri bu denli şoke eden husus... Hem de, aynı dönem esnasında, Avrupa'nın laik bir otoriteye boyun eğmiş güney kentlerinde benzeri bir karışıklık görülmeyecek bir derecede...

Burjuvazi, iki sebepten dolayı, Reform'a onay vermiştir... Her şeyden önce, bilgili insanlar olarak onlar, üzerinde daima derin tefekkürlere dalmayı değilse de, Kutsal Metinler üzerinde düşünmeye alışıyorlardı; sonra onlar kendilerini, elindeki değneği, bir kralın krallık asâsı değil de iyi yürekli bir çobanın değneği gibi olması gereken piskoposlardan daha ziyade, bu dünyada Tanrı tarafından bahşedilen yetenekle belirlenmiş kahyalar olarak görüyorlardı...

Yoksullar bu harekete katıldılar, çünkü onlar, -Luther'in teolojisi hakkında daima bilgi sahibi de olmayan- gezgin vâizlerin öğretisinde, Bin Yıl Krallığı'nın asla yitmemiş ümidini yeniden buluyorlar, içinde süt ve bal [nehirlerinin] aktığı ülkede kendi zamanlarının geldiğini düşünüyorlardı...

Buna karşılık, Reformcular, insanın bu değersiz dünyadaki faaliyetleri konusunda, dudaklarının ucundan müsamahakâr bazı cümlelerin dökülmesini kabul ederler. Gerçeği söylemek gerekirse, tüccarların buna hiç de gereksinimleri yok idi, zira onlar dürüst ve meşru bir meslek icra etmenin kusursuz bir şekilde bilincinde idiler. Kendi vicdanlarının onaylaması dışında, başka bir doğrulanma ihtiyacı da duymamaktaydılar.

Luther, Kilise'ye karşı ayaklanmak için yeterli derecede inançlı ve cesaret sahibi bulundu... O, bu tutumu adına izlendi ve hatta, karşılaşmakta olduğu katılım ile tebliğ etmekte olduğu inanç esasları arasında her zaman çok açık bir uygunluk olmaksızın, kimi zaman öne bile çıkarıldı. Mağaralardaki veya ormanlardaki bu halk toplantılarından ve kaba bir dindarlığın bütün tezahürlerinden insan sevgisiyle dolu kalbinde üzüntü duyarak Reformu düzenlemeyi ve kurmayı denemiş olan Calvin'in durumu da, aynı oldu...

Kiliseye gelince, başlarda muhtemelen yumuşaklık ve ikna yöntemini kullanırken, III. Paul'ün 1549'da ölümünden itibaren, çok hızlı bir şekilde, dayanılmaz

sertliklerle dolu bir yolu benimseyerek, baskı ve Engizisyon'dan oluşan olumsuz bir politikaya yöneldi..

Yine sıkça, var olan öğretiler de, bu yolsuzluklar içinde hoşgörünün anlam ve değerini öğretecek olan bütün bir kültürlü sınıfa ebediyen yabancılaşarak, ayak takımının kinine ortak olacak denli alçalırlar.

İş adamları kadar hümanistler de, bağırpıp çağırın bir güruhla birlikte, Yahudi komşularının Hıristiyan çocukların kanyıla beslendiklerini çok zor kabul edebilmektedirler. Trente ayaklanmalarına ilgisiz kaldılar, bu şiddet eylemlerini mahkum eden Kilise'yi onayladılar. Aynı şekilde Luther'in, Almanları, Yahudilerin konutlarını yıkmaya, erkek ve kadınları zorunlu çalışmaya mahkum etmeye, sinagoglarını ve okullarını kapatıp, nihai olarak da, onları, ya Hıristiyanlığa geçme yada dilin kesilmesi arasında tercihte bulunmaya çağırın tavsiyelerini de duymazlıktan geldiler. Onlar yine, Luther'in, ölümünden az önce irat ettiği bir vaazında söylediği gibi, Yahudi doktorların, Hıristiyanları bilerek zehirlediklerini de kabul edemiyorlardı³³.

Belki de onlar Bakire Meryem'in Yahudi olduğunu öğrenmekten incinmiş olan şu dindar bayana³⁴, Thomas More (1478-1535) gibi, tebessüm ediyorlar, belki de onlar yine, "Şayet Luther, Yahudilerin dilini kökünden sökmek istiyorsa bu onun, onların delillerine duyarlı olması ve İbranca'yı bilmeksizin İncil'i yorumlamaktan, bizzat kendi içinde, acı duyması sebebiyledir!" diyorlardı.

Şayet Luther, kitleyi, ortak bir Alman öfkesinde birleştirerek kendi yanına çekebileceğini düşünüyorduysa, o bu beklentisinde hayal kırıklığına uğramıştı. O, 1532'de Reform'a iştirak etmiş olan Vaudoislar³⁵ın küçük topluluğu bir yana, açık yada gizli örgütleriyle Avrupa'yı rahatsız etmeye devam eden *Bin Yılcı* hareketlerin katılımını da hayatında asla tanımadı...

Halkın en derin katmanları içinde bütün gün, görevi, kilise mensubunu kovmak ve fakirlerle zenginleri tek bir halk halinde birleştirmek olacak demir asâlı bir Kurtarıcı'nın geri dönüşünü bildiren uğultular yankılanıyordu. Hatta pek çok kimse, Davud (İ.Ö. 1015-975 ?)'dan Kral Arthur'a (V. yy. sonları. VI. yy. başları), mezarın ötesinde daima yaşayan kral efsanesine yeni bir bölüm ekleyerek, İmparator Frederik'in dirilmesini bile bekliyordu...

³³ H. J. Graetz, *History of the Jews* [Yahudilerin Tarihi], IV, 549-551.

³⁴ G. C. Coulton, *Medieval Panorama* [Ortaçağ Panoraması], p. 185.

³⁵ Bkz. 32 no'lu dipnot açıklaması (çev.)

Kendilerinin, [Hz.] Davud'un kutsal yağıyla yağlanmış kimseler olduğunu belirten veya, *Son Günler'in İmparatoru*'nu bedenlendirdiklerini iddia eden Mesihler ortaya çıkar. Üç asırdan daha yaşlı olan bu inançlar, insanların kalbinde canlılıklarını sürdürürler. Sosyal hareketliliğin başlıca unsurları olan zanaatkârlar, dokumacılar, yoksulların farkına varılması şafağında bu inançları öyle bir çağa taşırlar ki, bu çağda dinî düşünce, manevî onaylamanın tek biçimidir, bu dünyanın güçlerine, yani Kilise ve ilahî hukukun krallarına karşı yürütülen sosyal savaşın tek cephesidir..

Trampetçi Böhm gibi bir takım yontulmamış kimseler, eşitliğin egemenliğini ve toprağın ortak mülkiyetini ilan ederler. Zulümler, yine de, onların büyük ümitlerinin yayılmasını durduramaz. 12 temmuz 1476 Pazartesi günü, Piskopos'un emri üzerine Böhm tutuklanınca, kalabalıktan bir köylü ayağı kalktı ve, Kutsal Teslis'in kendisine görünmekte olduğunu, kendisinin, Mesih'in dönüşüne halkı hazırlamakla görevlendirildiğini açıkladı. Ondan sonraysa diğerleri ara vermeksizin, yeni Bin Yıl'ın gelmekte olduğu ümidini yüksek sesle anlattılar...

1520'de, [kaotik, şiddetli ve tehlikeli bir devrim başlatan]³⁶ Thomas Müntzer (1489-1525), ilhâma nail olduğunu söyleyen bir dokumacının sesinde, eski Taborlular³⁷ doktrinini yeniden bulur... Zamanların sona erdiğinin işareti ise, dünyanın, Türkler tarafından fethedilmesi olmalıydı; sonraysa, Tanrı tarafından Seçilmişler göğe kaldırılacaklar, cehennemlikler ile Tanrı'nın düşmanlarının ise kökleri kazınacaktı... Onun öğretisi, Lutercilik'ten bekleyecek bir şeyleri olmayan Zwickau gümüş madeni çalışanlarını etkiler; "Müntzer kadar Luther de, dünyanın pek yakında sona ereceği inancıyla davranıyor..." olsa bile³⁸.. Ama yoksulların, ilahî lütfun bilinçsiz görevlileri olmaktan çok, gelecek olan Bin Yıl'ın tutkulu bir beklenişine ihtiyaçları vardı. Bilhassa, bu dünyada Tanrı'nın adaletinin işçileri olmayı ve,

³⁶ Bkz. Smith, Rönesans ve Reform Çağı, s. 247 (çev.).

³⁷ *Taborlular*: Prag Üniversitesi rektörü olan ve, reform taleplerini Luther'den önce dile getirmiş olup, bu yüzden de 1414'de diri diri yakılmış bulunan (Yıldırım, Suat, *Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık*, D.İ.B: Yayınları, Ankara-1988, s. 175) Bohemyalı Jean Hus yanlısı reformcular, 1420'de Prag'ın güneyinde kurdukları yerleşmeye, Kitabı Mukaddes'te sözü edilen Tabor Dağı'nın adını vermişler ve sonradan bu adla anılmışlardır. Husçuların ılımlı kanadını oluşturan Utrakistler gibi Kitabı Mukaddes'in metne sadık yorumunu benimseyen Taborlular, Katolik öğretisindeki 'töz dönüşümü' [*transsubstantiation*: *Evharistiya* töreninde ekmekle şarabın İsa'nın eti ile kanına dönüşmesi (Eliade, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, s.149, 20 numaralı dipnot)] ve İsa'nın Gerçek Varlığı gibi kavramları reddetmekle birlikte Komünyon ayininde ekmekle birlikte şarabın dağıtılmasını savunuyorlardı. Taborluların ilk piskoposu Pelhrimovlu Muculas ayinlerde Latince yerine Çekçe kullanılması uygulamasını başlattı, din adamlarının evlenmesine izin verdi, vafiz ile Komünyon dışındaki kutsama ayinlerini reddetti..." (*Ana Britannica*, XX/318). (çev.).

³⁸ Norman Cohn, *op. cit.*, p. 251.

yeryüzünü, ondan aşırı şekilde yararlanmış olanlardan temizleyerek, O'nun Krallığı'nı hazırlamayı istiyorlardı.

Reform düşüncesini benimsemiş olanların kalıcı tek tesiri, halkın bilinciyle de bitişen, Kilise eleştirileri olmuştur; bunun dışında ise, Protestanlık, içinde kurtuluş düşüncesinin bireysel algılanışlarının bulunacağı pek çok mezhebi ortaya çıkarır.

*Anabaptist*³⁹ kırk mezhep, –sadece inançsızlara yararlı bir kurum olarak- Devlet fikrini bile reddederler ve kendilerini, Tanrı tarafından gerçeğe erdirilmiş seçkinler olarak görürler. Onlara göre, Lutercilerle Katolikler, Türklerle birlikte, tam da belirli olmayan cehennemlikler kitlesini oluşturmaktadırlar; şurada veya burada, Strazburg'da veya Münster'de, mesela Melchior Hofmann gibi, duada onu bekleyen veya Hollandalı fırıncı Jan Matthys gibi, ona kılıçla hazırlık yapan bazı *Anabaptistler*, Bin Yıl'ın gelişini ilan ederler. Onların, Münster'de *profetik* bir şiddetle coşturulmuş bulunan silahlı çeteleri ise, -halkın çoğunluğunu oluşturan- dinsizleri, karlarla kaplı yollardan sürüp atarlar!

Muazzam bir aşk ve tutku, 'Arındırılmış Kudüs'ü orada inşa etmek için, el değmemiş bir toprak talep etmektedir, çünkü gelecek olan Kral'ın bu savaşçılarınin gözünde Avrupa, o Efendileri'ni karşılayamayacak kadar kirlenmiş, çirkeflere batmış idi...

Hıristiyanlığın başlangıcından beri ve kuşkusuz hemen önce, çöle sürgünden itibaren, aynı ümit, insanların, bir ibadethânenin lambası gibi ürkek veya her şeyi kemirip yok eden bir yangın gibi olan kalbinde, yanıp tutuştu... Devrim: yani, Halk'ın mistik temizliğine olan inançlarıyla beraber, bütün devrimler ve, asırların sonunda,

³⁹ "*Anabaptistler*": Reformun ilk zamanlarının, reformcuların 'sol kanad'ını oluşturan ve 1520'den sonra Zürih'te Ulrich Zwingli [1484-1531]'nin hareketinden ayrılan ve birçok gruptan meydana gelen Protestan mezhebi mensuplarına verilen isim. Bu günkü Baptistler gibi, *Anabaptistler* de, yetişkinlerin vaftiz edilmesine dikkat çekmekte, çocuklara yapıldığında, bu dinsel ayinin bütün değerini yadsımakta ve, devletin Kilise'nin faaliyetlerine müdahalesini reddetmektedirler. *Anabaptist* adı da, etimolojik olarak buradan gelmektedir.. Ama aralarından bazıları ilkelerini, en aşırı sonuçlarına kadar götürmüşler ve bu görüşlerini, o zamanların halk kesimlerinin aşırı yoksulluğuyla beslenmiş bulunan, siyasi ve sosyal düzene dair bir takım devrimci görüşlerle birleştirmişlerdir. Bu kimseler, "Luther," demekteler, "din reformunu gerçekleştirmiştir, ama devrimin sonuna kadar tamamlanması ve özellikle de devrimin, İncil tarafından öğütlenen dinsel komünizmin, İsa'nın ikinci gelişinden önce toplumda gerçekleştirilmesi gerekmektedir..." *Anabaptistlerin silahlı bir başkaldırısı, eski bir Protestan papazı olan Thomas Münzer'in idaresinde 1521'de, Zwickau'da oldu ve bu başkaldırı, isyankâr köylülerle birleşti. Köylüler Savaşı, 1525'de, prenslerin kanlı karşı koymasıyla sona erdirildi. Anabaptizm yine de varlığını sürdürdü. ... Politik ve sosyal hareketin neticesi ise şu oldu: Anabaptizm, o andan beri, özellikle yetişkinlerin vaftizine ve, dinin özü olan kişisel saygıya vurgu yapan, sıkı bir şekilde dinî bir mezhep haline geldi... (Pike, *Dict. de Relig.*, s. 13; Eliade, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, s. 132 vd., 316).*

Batı'yı niteleyen bu egemenlik arzusu haline gelecek olan, insanlığı birleştirme iradesi bundan doğacaktır!..

Adil olması için, yeni cumhuriyetin, halk tarafından kurulması gerekir; Platon'un kenti gibi, onların [sadece] aklî vicdanlarını itibara alan bazı dar yasalarla kuşatılmış bir insan topluluğu tarafından değil!.. Zaten, bu anlayışın sözcüklerine göre, yalnız halk adil yasaları hazırlayabilir, filozof prensler değil!..

Eflatun'un adil kenti bununla birlikte, halk tarafından arındırılmış Yeni Bir Yeryüzü ümidi önünde korkuya kapılacaklar için, bir sığınak görevi görecektir.

Batılı düşüncenin kuruluşunda, Bin Yılcı hareketler, Reformcuların öğretisinden, kıyaslanamayacak şekilde daha büyük bir öneme sahip olmuşlardır. Şayet, "Pozitif bilimler, Anayasal devlet ve, hür topluma varıncaya dek kısaca her şey, her şeyden önce ve en enerjik bir biçimde, Kalvinizm'den etkilenmiş olan kimi ülkelerde gelişmiş ve, Batılı medeniyetin bütün bu görünüşleri arasında tartışılmaz bir bağ mevcut ise"⁴⁰ bunun sebebi, kendi yeryüzü fethinin tasvip edilmesini bile Calvin'de bulamayan Batı'nın, İsa İmparatorluğu'nu bu yeryüzünde kurma biçimindeki paradoksal arzusunun onaylanışını, materyalizmde aramış olmasıdır...

Kuşkusuz, Herbert Lüthy'nin de belirttiği gibi⁴¹, "ne Cromwell (1599-1658), ne Rousseau, ne de Amerikalı Fouding Kardeşler, Calvin'siz anlaşılabilirler...". *Fakat diğer yandan, ne Cromwell, ne de Pilgrim Kardeşler, daima insanların kalbinde mevcut olan Bin Yılcı ümit olmaksızın anlaşılabilirler...* Marston Moors savaşında Cromwell'in süvarileri, 'Tanrının Taraftarları'nı oluştururlar; ve şayet bizzat Cromwell İrlandalıları kılıçtan geçiriyorsa bu, Saül [Talût]'un da, 'Amâlikler'i kuşatma altına alıp, sürüp çıkarmaya, onları yok etmeye kendisini adanmış olmasındandır⁴²...

Cromwell'in hakim olmasından sonra İngiltere'den kovulan Gezgin Babalar, yeni bir kıtanın ortasında, İsrâil'in çöldeki yürüyüşüne yeniden sarılacaklardır: *Mormonlar*⁴³'in da 1820'de, yani *Adventizm*⁴⁴, XX. Yüzyılın ortasında, gelmekte olan Bin Yıl'ın sıkıntılı beklenişini yeniden tanımadan önce, benimseyeceği bir örnek...

⁴⁰ H. Lüthy, *Le Passé présent* [Şimdiki Geçmiş], p. 29.

⁴¹ *op. cit.*, p. 29.

⁴² Bkz. *Kutsal Kitap*, Hakimler, VI-VII; Heller, Bernhard, "Tâlût", *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Devlet Kitapları, M.E. Basımevi, İstanbul-1979, XI/697-698... (çev.).

⁴³ "*Mormonlar*": 1830'da Joseph tarafından, New York Eyaleti'nde, *Mormon'un Kitabı*'nın ortaya çıkması ve yayınlanmasının peşinden kurulmuş mezhep olan Son Gün Azizlerinin İsa-Mesih Kilisesi üyelerini gösteren isim... (Pike, *Dict.*, s. 220). "Bu mezhebin kurucusu olan Jr. Joseph Smith (1805-1844) 1820'de, Tanrı'nın ve Oğlu'nun fizik tabiatını ve buna göre New York eyaletinin batısında kalan tüm diğer Hıristiyan mezheplerin yanlışlığını ifade eden İlk Vizyonu'nu açıklamıştır.

Şayet Reformcular, lütuf ve ebedî kurtuluş meselelerini incelemeye niyet etmişlerse, ilahiyatçıların bu başarısızlığının farkında olup, Hümanizm ve Rönesans anlayışına çok yakın başka düşünürler de, insanların cismanî kurtuluşlarının, mutluluklarının; hatta onların ebedî kurtuluşlarının bile, adâletli işler vasıtasıyla ve âdil yasaların himayesi altında bu dünyada olduğunun rüyasını göreceklerdir...

Bu politik düşünce, kuşkusuz ki Cenevre Bayları'na karşı gösterilen tepki sebebiyle, teolojiden daha az önemli göründü. Bununla beraber, bu politik düşünce, çağların akışıyla, Batılı düşüncede ilahiyatçılar tarafından her zaman boş bırakılmış bir yeri, neredeyse bütünüyle işgal edecektir.

İlk defa Thomas More'un isimlendireceği gibi, Hiçbir Yerde Olmayan Ülke olan ütopya, iyimser, iyi niyet sahibi insanların sığınağı olacaktır. Şüphesiz, pek çok görünüşü sebebiyle o, Vaat edilmiş Ülke'yi ve mukaddes Jerusalem'i hatırlatacaktır. Gerçekte ise ütopya, ne seçkinleri ne de cehennemlikleri ayırt etmeksizin, uzun çöl yolu ile şehitlerin kanının yerine Okyanus'un, rüyânın sularını koyarak, ondan derinliğine farklılaşacaktır.

Mormonların kutsal kitabı *Mormun'un Kitabı*'dir. (...) Patriklerin yeni çağına yaraşır yeni dinin prensipleri arasında, *ölülerin vaftizi, evliliğin devamlılığı, ruhun maddîliği, poligami, Tanrı'nın ve Oğlu İsa-Mesih'in erkeklik ve fiziki karakteri, insanlıktan tanrılığa dönüşüm, aktüel dünyanın sonunun geleceği beklentisi* vs. sayılabilir. (...) 1890'da Utah Mormonları federal hükümetin saldırıları altında politik iddialarından ve poligamiden vazgeçerler. (...) bugünün Mormonları, Kilise'ye ve aileye bağlılıklarıyla, gelenekleri ve davranışlarıyla, alkol, tütün ve kafeini yasaklamalarıyla kendisini gösteren bambaşka bir toplum kurarlar. Din adamları sadece erkeklerden oluşur..." (Eliade, *a.g.e.*, s. 345-346), (çev.).

⁴⁴ "Advent" kelimesi, Latince 'Adventus'tur. Bu kelime, "varış", "dönüş" gibi anlamlara gelmektedir. (...) Terim olarak Advent; İsa Mesih'in adaleti tesis etmek ve 'Tanrı Kırallığı'nı başlatmak için tekrar yeryüzüne dönüşünü, doğum gününü hazırlayan zamanı ifade etmektedir. 'Adventist' ise, "İsa Mesih'in ikinci kez dünyaya gelişine" harfiyen inanan ve bunun pek yakında vukû bulacağı beklentisini, ayırıcı bir inanç olarak kabul eden şahıs veya Hıristiyan gruplarına verilen addır" (Not ve daha geniş bilgi için bkz. Özkan, *Yedinci Gün Adventizmi*, s. 28-29, vd.; yine bkz. Schimmel, *a.g.e.*, s. 280); "İnanışlarının bazıları şöyle özetlenebilir: ölümler Son Hüküm'e kadar uyuyacaklar; bu gün geldiğinde, İsa gökten inecek, cehennemlikler yok edilecek. Seçilmişler de Ebedî Şan'a katılacaklardır..." (Pike, *Dict. des Relig.*, s. 6; daha geniş bilgi için bkz. Özkan, *a.g.e.*, s. 165-226), (çev.).